

کھوج پراگا

سلیکہ

شماره: 12

جولائی - دسمبر 2023ء

گورنمنٹ کالج
یونیورسٹی پریس

سلیکھ

شماره : 12

جولائی - دسمبر 2023ء

کھوج پراگا

گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور

سُلکھ

شماره: 12، جولائی-دسمبر 2023ء

© گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور، نے پنجابی کھوج پراگا سُلکھ شائع کیتا ہے،
شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی کچہری روڈ، 54000، لاہور، پاکستان۔

سبھ حق راکھویں۔

ایس کھوج پراگے دے کسے وی حصے نوں کاپی رائٹ ہولڈر دی لکھتی اجازت توں پناں
کسے وی شکل وچ دوبارہ نہیں چھاپیا جاسکدا۔

کورڈیزائن: پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

خط پترئی:

پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

مدیر سُلکھ،

شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، کچہری روڈ، لاہور، پاکستان۔

مُل: 400 روپے

Email: sulaikh@gcu.edu.pk, chairperson.punjabi@gcu.edu.pk

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

نائب مدیر:
ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

مجلس ادارت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر رزاق شاہد
 - (2) ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان
 - (3) ڈاکٹر شبیم اسحاق
 - (4) ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو
 - (5) ڈاکٹر واصف لطیف
- سینئر وزیٹنگ فیکلٹی، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

مجلس مشاورت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر رگھیر سنگھ
 - (2) پروفیسر ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ
 - (3) پروفیسر ڈاکٹر تیج ورت سنگھ گل
 - (4) پروفیسر ڈاکٹر سرجیت سنگھ بھٹی
 - (5) جناب مظہر ترمذی
 - (6) پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ
 - (7) پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
 - (8) پروفیسر ڈاکٹر مرزا معین الدین
 - (9) ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد
 - (10) ڈاکٹر منیر گجر
- 7426 بی بی مور ڈرائیو، ڈیلٹا، بی سی وی 4 سی، کینیڈا
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، بھارت
شعبہ انگریزی، گورونانک دیو یونیورسٹی، امرتسر، بھارت
ڈائریکٹر پنجابی ڈویلپمنٹ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، بھارت
ممبر آف لندن آرٹس کونسل، لندن، یو کے
93۔ پی آئی اے سوسائٹی، لاہور
چیئر پرسن، شعبہ پنجابی، لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال
شعبہ اردو، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا، سرگودھا

مقالہ نگاراں لئی سچھاوے

- 1- مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
- 2- مقالے وچ چھپے وچار مقالہ نگار دے ذاتی ہون۔
- 3- مقالہ اِن پیج 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سو فٹ تے ہارڈ کاپیاں دوویں گھلیاں جاون۔
- 3- مقالے دے نال 100 توں 200 لفظاں وچ انگریزی وچ Abstract گھلیا جاوے۔
- 4- حوالے تے حاشیے Turabian دے مطابق ہوون۔

مرتب دا حوالہ:

وارث شاہ، ہیر سید وارث شاہ، مرتبہ۔ شیخ عبدالعزیز (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء)، 65۔

لکھاری دا حوالہ:

محمد آصف خاں، کم سک (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 80۔

مضموناں دی چون:

پروفیسر ریاض احمد شاہ، ”باہو بارے لاجوتی دے وچار“، سائنس وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور:

اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء)، 472۔

رسالے دا حوالہ:

عین الحق فرید کوٹی، ”سئیں خواجہ فرید“، پنجابی ادب، 4 (1987ء): 26۔

دوجی واری مختصر حوالہ:

محمد آصف خاں، 85۔

5۔ برقی سوے (Online Source)

ویب سائٹ دا مکمل پتہ تے اوس توں استفادے دی تاریخ درج ہووے۔

ڈاکٹر ہر شندر کور، ماں بولی - اک ڈاکٹری نظریے توں

<http://www.wichaar.com/news/254/ARTICLE/4473/2008-06-19.html>

(accessed June 20, 2018)

سارنى

7	مدیر	مکھ و چار
9	ڈاکٹر محمد سلیم	پنجابی زبان دا سیوک..... ولیم کیری
17	ڈاکٹر عامر ظہیر بھٹی	گوجری لفظالی: اک مطالعہ
29	زاهد حسن	خواجہ غلام فرید دی شاعری راہیں پنجاب دا مہاندرا
39	ڈاکٹر اکبر علی غازی	فیض احمد فیض اک اُچ کوٹی ناہر
49	ڈاکٹر صائمہ بتول	پنجاب دا رانگلا وسیب
59	ڈاکٹر مریم سرفراز	پنجابی کلاسیکی شاعری وچ بلبیل دا ویروا
66		انڈیکس

پنجابی زبان دا سیوک ولیم کیری

ABSTRACT

This article is comprehensive study about the most prominent figure Mr. William Carry who published first Punjabi Grammar in 1812 and for the first time the Bible was introduced in the vernacular languages of India. He published many books and literature in local languages with the help of printing press. The major aim of promoting local languages was to influence the people directly through their native languages, but un-consciously it also proved very helpful for the evolution of Punjabi Prose.

عیسائی مشنری تے مشرقی زباناں دا سیوک ولیم کیری 17 اگست 1761ء نوں وسطی انگلستان دے اک پنڈ پاؤلز پوری (Poules Puri) وچ ایڈمنڈ کیری دے گھر جمیا۔ (1) اوہدا دادا پیٹر کیری (Peter Carey) اپنے جوانی سے ہی پاؤلز پوری وچ وسوں اختیار کر چکا سی۔ اوس کھڈی دے کم نال گھر دا خرچہ چلایا۔ پیٹر کیری دی علمی حیثیت توں متاثر ہو کے پنڈ دے لوکاں اوس نوں مدرسے دا معلم تے کلیسیا دا محرر مقرر کیتا۔ ولیم کیری دے والد ایڈمنڈ کیری نے اپنے خاندانی کھڈی دے کم نوں جاری رکھیا۔ ایس کم وچوں کوئی زیادہ رقم حاصل نہیں ہوندی سی ایس کر کے اوس نوں مدرسے وچ معلم دی حیثیت نال تے ایس توں اڈ کلرک دی نوکری وی کرنی پئی جیوں نال اوہ اپنے ٹبر دا خرچہ ٹور سکدا۔ پیٹر کیری 7 اگست 1743ء نوں مویا۔ اوس سے اے ایڈمنڈ کیری دی عمر صرف ستاں ورھیاں دی سی۔ (2)

ولیم کیری اپنے بھین بھراواں وچوں سبھ توں وڈا سی۔ اوس اپنی مڈھلی تعلیم اپنے والد دے مدرسے توں ہی حاصل کیتی۔ اوس سے تیکر یورپ وچ اے کوئی باقاعدہ تعلیمی نظام

رائج نہیں ہو یا سی۔ تعلیمی نظام اندر نویں نویں تجربے ہو رہے سن تے اوہدیاں نیہناں نوں جدید دور دیاں لوڑاں مطابق اُساریا جا رہیا سی۔ علمی ادبی گھرانے نال تعلق ہون پاروں اوہنوں علم حاصل کرن دا بڑا شوق سی۔ ایس دے نال اوہ جانوراں تے درختاں نال وی امتاں دی محبت کردا سی۔ پیٹر کیری جدوں فوجی ملازمت پوری کر کے واپس پرتیتا تے اوس باغبانی دا کم شروع کیتا۔ ولیم کیری نے اپنا شوق پورا کرن خاطر اوہناں دے کم وچ ہتھ وںڈاونا شروع کر دتا۔ سخت گرمی وچ باغبانی دا کم کرن پاروں ولیم کیری نوں اک جلدی بیماری نے آن گھیریا۔ جیس کر کے اوس نوں مجبوراً ایہہ کم چھڈنا پیا۔ (3)

ایڈمنڈ کیری نے ولیم کیری نوں کھڈی دا جدی کم سکھاون دی بجائے موچی دا کم سکھاون لئی نالدے پنڈ وچ اک ماہر کاریگر کول شاگرد بٹھایا۔ (4) کیوں جو ایڈمنڈ کیری جاندا سی کہ اوس سسے کھڈی دے کم نالوں جتیاں بناون دا کم لاسے وندا گنیا جاندا ہے۔ ولیم کیری نے ایس کم نوں اٹھائیاں ورھیاں دی عمر تک جاری رکھیا۔ ایس سسے دوران اوہدا کتاباں پڑھن دا شوق ہو وودھیا، جس نال اوس دا مذہب ول جھکا ہو یا۔ اوس یورپی زباناں نوں ایسے سسے سکھنا شروع کیتا۔ کیری نے لاطینی، اطالوی تے فرنجی زباناں توں اڈ یونانی، عبرانی تے ڈینش زباناں وچ مہارت حاصل کیتی۔ (5) کیری نے زبان دانی دے مڈھلے اصولاں بارے وی جانکاری حاصل کیتی تے ایس طرح اوہ چنگا زبان شناس تے ماہر لسانیات بنیا۔ موچی دی دُکان نے اوس دے جیون اندر وڈیاں تبدیلیاں لیاندیاں۔ عیسائی مذہب ول اُلا رہون کر کے اوس اندر دوجے دیساں وچ دھرم پرچار لئی خواہش پیدا ہوئی۔

ولیم کیری نے متا پکایا کہ اوہ یورپ توں باہر جا کے دوجے دیساں دی لوکائی نوں عیسائیت دا پرچار ضرور کرے گا۔

"the age of twenty four he accepted the ministerial charge of a small Baptist church at Moulton. The salary promised was quite insufficient for the support of his family but he hoped to supplement this by teaching a small school. The school however did not prove a success and he was obliged to return to "his last and his leather." (6)

ولیم کیری نے اٹھائیاں ورھیاں دی عمر وچ اک مضمون "An Enquiry on

"Missions" دے سرنا نویں بیٹھ لکھیا۔ (7) ہمیں نوں دوستان دی ہلا شیری تے مدد نال چھاپے چاڑھیا گیا۔ اوہناں دناں وچ دنیا اندر عیسائیت دے پرچار دا ہڑھ آچکا سی۔ انگلستان اندر وی ایس لہر دے اثر بیٹھ 1792ء نوں ہپٹسٹ مشنری سوسائٹی دا قیام عمل وچ آیا۔ کیٹرنگ وچ 10 جنوری 1793ء نوں ہپٹسٹ مشنری سوسائٹی دے ہون والے اجلاس وچ فیصلہ کیتا گیا کہ یورپ توں باہر مشن نوں پرچار لئی گھلایا جاوے تے اوس لئی رقم اکٹھی کرن دی اپیل وی کیتی گئی۔ ولیم کیری نے اپنے آپ نوں ایس مشن لئی پیش کیتا۔ کیوں جے اوس دی خواہش دے پوریاں ہون دا ویلا آچکا سی جیس نوں اوہ ضائع نہیں کرنا چاہندا سی۔ سارے ممبراں دی رضا مندی نال ولیم کیری تے ٹامس نوں ہندوستان لئی مشنری مقرر کیتا گیا۔ ٹامس پیشے دے اعتبار نال ڈاکٹری۔ کجھ عرصہ پہلاں ٹامس بطور سرجن ہندوستان اندر جا چکیا سی۔ مشن اوس دے تجربے توں فائدہ حاصل کرنا چاہندا سی۔ ولیم کیری وارڈ نال پہلاں ہی ملاقات کر چکا سی۔

"Mr. Cary met at Hill, Mr. William ward, printer and newspaper editor. "If the Lord bless us," Mr. Carey said to his new acquaintance, "we shall word a person of you business to enable us to print the scriptures. I hope you will come after us." (8)

ولیم کیری بال بچیاں سنے ٹامس دے نال نومبر 1793ء نوں ہندوستان اپڑیا۔ (9) اوہدے نال اوسدی اک سالی وی سی۔ سرکاری بندیاں توں اڈکسے وی یورپین نوں ہندوستان اندر کھینی دی عملداری والے علاقیاں وچ بناں سرکاری اجازت نامے دے آون دی منا ہی سی۔ اوہناں ہنگلی دریا دے کنڈھے اپنا نواں ٹکانہ بنایا جو کلکتہ توں چالھی میل دور سی۔ ولیم کیری دا ٹبر اتھے خوش نہیں سی تے نہ ہی اوہ آپ مشنری سرگرمیاں توں مطمئن سی۔ مسٹر جارج اڈنی نے کیری نوں انڈیو فیکٹری دی نوکری دا آکھیا جو اوس قبول کر لئی۔ کیری نے فیکٹری وچ بھرتی ہوئے کامیاں نوں عیسائیت ول پریرنا شروع کر دتا، تے اوہناں دے بالاں لئی سکول وی قائم کیتا۔ ایس فیکٹری وچ کوئی نوے مقامی لوک ملازم سن تے فیکٹری نوں کوئی دوسو دے لگ بھگ پنڈ لگدے سن۔ فیکٹری دا ماحول کوئی اینا چنگا نہیں سی۔

ہندوستان اندر نویں مشنری ٹولیاں دے آون دی خبر نال کیری بہت خوش ہو یا۔ جدوں اوس نوں پتا چلیا کہ ایس مشن وچ وارڈ وی آ رہیا اے تے اوہدی خوشی دا ٹکانہ نہیں سی۔ ولیم کیری نے ہندوستان آون سے راہ وچ ہی اک بنگالی متر توں بنگالی زبان سکھنی شروع

کر دتی سی۔ دوجا اتھے اپڑ کے اوس سنسکرت زبان وچ مہارت حاصل کر لئی۔ مالوہ وچ رہندیاں ہوئیاں کیری نوں بنگالی تے سنسکرت دے نال نال بنگال دیاں گوانڈھی بولیاں نال وی جان پچھان دا موقع ملیا۔ مالی حالات بہتر ہون کر کے اوس نے بنگالی تے سنسکرت دیاں گرامراں تے ڈکشنریاں اُپر وی کم شروع کیتا۔ اپریل 1796ء تیکر اوہ ہندی تے سنسکرت زبان دی ایس حد تک شد بُد حاصل کر چکیا سی کہ رامان نوں پڑھ سکدا سی۔ اوس اپنے مشن نوں اک چٹھی راہیں دس پائی کہ سنسکرت زبان دی گرامر تے سنسکرت انگریزی ڈکشنری کافی حد تک مکمل ہو چکیا ہن۔ اک اجیہی ڈکشنری وی مکمل ہون والی ہے جیہدے وچ سنسکرت دا ترجمہ انگریزی تے بنگالی زبان وچ کیتا گیا ہے۔ فیکٹری دا کم گنگا ندی وچ آون پاروں ختم ہو گیا۔ ولیم کیری نے چنگے دناں وچوں بچائی ہوئی پونجی نال اک چھاپہ خانہ خریدیا۔ جوشوا مار شمین سنے ٹبر، ولیم وارڈ تے دوجے ہور مشنریاں دے ہندوستان آون نال مشن دا کم ہور ترکھا ہویا۔ کمپنی دے عملداری والے علاقیاں وچ مناہی پاروں اوہناں نوں سیرام پور وچ ہی ڈیرے لاونے پئے۔ سی رام پور ڈنمارک حکومت دی عملداری وچ سی، جیس دا گورنر Colonal Bie سی۔ گورنر کرنل بائے نے مشن دا چنگا سواگت کیتا، جیس نال مشنریاں دے حوصلے ودھے۔ ولیم وارڈ نوں ڈینش پاسپورٹ جاری کیتا گیا تاکہ اوہ ولیم کیری نال جا کے ملاقات کر سکے۔ 10 جنوری 1800ء نوں ولیم وارڈ نے کیری نوں سی رام پور وچ ہی لے آندا۔ (10) ایس طرح ایہناں سارے مشنریاں نے رل کے سی رام پور وچ اپنیاں مشنری سرگرمیاں نوں جاری کیتا۔ سی رام پور وچ ہی دیسی زبانان وچ انجیلاں نوں چھاپن دا آہر کیتا گیا، تے کینیاں زبانان دیاں گرامراں نوں وی مکمل کر کے سبھ توں پہلاں ایٹھوں ہی چھاپے چاڑھیا گیا۔ ایٹھوں ہی فارسی، تلگو، گجراتی، سنسکرت، اڑیا، مراٹھی، ہندی، کناڑی، برجی، پشتو، کشمیری، سندھی اتے پنجابی زبان وچ بائبل دے ترجمے چھاپے گئے۔ اینا وڈا کم پہلے چودھاں ورھیاں وچ ہی کیری نے اپنے میٹر ڈاکٹر ٹامس دے مل ورتن نال مکمل کیتا جیس اُپر اوس نوں مان سی۔

لارڈ ولزی گورنر جنرل دے سے 4 مئی 1800ء نوں فورٹ ولیم کالج قائم کیتا گیا۔ (11) ایہہ کالج انگریز افسراں دی تربیت لئی بنایا گیا سی۔ جیس دا مقصد انگریز افسراں نوں مقامی زبانان دی تعلیم تے ثقافت بارے راہنمائی فراہم کرنا سی۔ ولیم کیری نوں ایس کالج وچ بنگالی دے استاد دی نوکری دتی گئی، تے بعد وچ سنسکرت تے مراٹھی زبانان دے پروفیسر دے طور تے ترقی حاصل کیتی۔ ولیم کیری دے بنگالی زبان اُپر وڈے احسان ہن۔ اوہناں نوں بنگالی زبان وچ گرامر، ڈکشنری تے بائبل دا ترجمہ کرن پاروں بنگالی زبان دا باوا آدم وی

آکھیا جاندا ہے۔ اوہناں فروری 1818ء نوں بنگالی زبان دا مہینہ وار ادبی رسالہ ”دیگ درش“ جاری کیتا۔ (12) جیہڑا کہ تن سالاں تیکر باقاعدگی نال چھپدا رہیا ہے۔ سی رام پورتوں مشرقی زبان دا پہلا اخبار ”سماچار درپن“ 31 مئی 1818ء نوں جاری کر کے اوہناں ہندوستان اندر پترکاری دا مڈھ بٹھیا۔ (13) ایسے سال ہی اپریل دے مہینے وچ مشنریاں ولوں مہینہ وار انگریزی میگزین ”Friend of India“ کڈھیا گیا۔ جوگھٹ ودھ ستونجا ورھیاں تیکر مہینہ وار، تماہی تے ہفتہ وار ایہناں مشنریاں دی ادارت وچ نکلدا رہیا۔ ایس دے سرکڈھویں لکھاریاں وچوں جان کلارک مارشمین، میرڈتھ ٹاؤنسنڈ تے ڈاکٹر جارج سمٹھ وغیرہ ہن۔ (14)

1804ء وچ برٹش اینڈ فارن بائبل سوسائٹی دا نینہہ پتھر وی ولیم کیری دے جتنا داہی پھل ہے۔ ولیم کیری نے کوئی لگ بھگ چالیہہ زباناں وچ بائبل دے ترجمے کر کے چھاپے۔ سبط الحسن ضیغم ہوراں دے آکھن موجب:

”ولیم کیری نے جیہناں زباناں جاں بولیاں وچ بائبل دے

ترجمے کیئے اوہ ایہہ سن۔

- 1- بنگالی، 2- اڑیہ، 3- مراٹھی، 4- ہندی، 5- آسامی، 6- پنجابی،
 - 7- پشتو، 8- کشمیری، 9- سنسکرت، 10- ہنڈہ، 11- بہاری، 12- مگدھی،
 - 13- کھاسی، 14- من پوری، 15- تملگو، 16- کونکانی، 17- کناری،
 - 18- ڈوگری، 19- گڑھوالی، 20- کمانی، 21- پلیہ، 22- نیپالی،
 - 23- بیکانیری، 24- مارواڑی، 25- میراوتی ”مالوہ دی بولی“،
 - 26- گجراتی، 27- بھٹ نیری، 28- برج بھاشا، 29- قنوجی، 30- بھگلی،
 - 31- سندھی، 32- بے پوری، 33- میواڑی، 34- اودھی، 35- بلوچی
- وغیرہ وغیرہ۔

ایس توں وکھ فارسی۔ ہندوستانی ”اردو“ ملیلم، بنگالی، چینی، جاوانی، ملیائی اتے برجی زباناں وچ چھپن والیاں انجیلاں دے ترجمیاں دی پڑتال تے اوہناں نوں دوجی واری پڑھ کے سوڈھن دا کم وی ولیم کیری ہوراں کیتا۔“ (15)

ولیم کیری دیاں ایہناں خدمتاں پاروں اوہناں نوں ڈاکٹریٹ دی اعزازی ڈگری دتی گئی۔ ولیم کیری 9 جون 1834ء نوں سی رام پور وچ پورے ہوئے۔ (16)

ولیم کیری نے پنڈت آگھو رام دی مدد نال 1807ء وچ بائبل دا پنجابی زبان ترجمہ

کرنا شروع کیتا، جو 1811ء وچ مکمل ہويا۔ (17) 1812ء وچ اوس نے پنجابی زبان دی پہلی گرامر دی رچنا کیتی۔ (18) جو انگریزی زبان وچ سی تے جتھے کدھرے لیکھک نے لوڑ محسوس کیتی رومن پنجابی وچ لکھیا ہے۔ ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان ہوریں آکھدے ہن:

”پنجابی دے پہلے ویا کرن دے لیکھک ڈاکٹر ولیم کیری (1834ء-1761ء) پنجابی لئی اتے ساہت دے پہلے تے مہان بدیشی اُسریئے سن۔ اوہ بھارتی پترکاری، چھاپے خانے، پرکاشنا تے پچھمی بھانت دی سکولی ودیا دے وی سچا لک سن۔ پورب تے پچھم نوں اک دوجے دے نیڑے لیاؤن اتے پوربی تے پچھمی تے پچھم نوں اک دوجے دے نیڑے لیاؤن اتے پوربی تے پچھمی بھاشاواں، ساہتاں سبھیا چاراں دے میل کران وچ اوہناں موڈھیاں ورگا کم کیتا۔“ (19)

ایسے طرح اک ہور ودوان ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی ہوریں ولیم کیری بارے آکھدے ہن:

”پنجابی بھاشا تے ساہت نوں اوکت یوگدان دین والا کیری سریشٹھ تے پرت بھاشالی ویاکتو دا مالک سی۔ اوہ پہلا ودیشی عیسائی مشنری سی، جس نے بھلی و سری پنجابی بھاشا نوں نکھار شنگار کے ہور بھارتی بھاشاواں دے برابر لیاندا اتے پنجابی بھاشا دی پہلی ویا کرن دی رچنا کر کے ایس دی مڈھلی لوڑ نوں پوریاں کیتا۔“ (20)

پروفیسر پریتیم سنگھ ہوریں وی ولیم کیری دیاں ایہناں پنجابی لکھتاں بارے آکھدے

ہن:

”کیری صاحب دے کم دی مہانتا دے ساہمنے اوس دے سچ دھرمیاں تے سہدیشیاں دے سرتاں بھلا نیونے ہی سن، سوچ تاں ایہہ ہے کہ اوس دی دھرم پرچار دی لگن، بھارت دیاں کئی بھاشاواں دی انیک پکھی وروڈھی لئی اتنی ہتکاری تے اُتساہ جنک ثابت ہوئی ہے کہ پر دھرمی تے پردیسی لوک وی اوس دا رن نہیں چکا سکدے۔ ایہہ اکلا پرتھائیل انگریز کوئی چوتی پینتی بھارتی بولیاں وچ بائبل دا پورا انواد کر کے جاں کروا کے چھواؤن وچ سبھل ہويا۔ ایوں ڈاکٹر

کیری ساریاں پر ادیشک بھاشاواں وچ اگے سائیک شوق دا پتاما تے

آدھنکیتا دے پرویش دا وڈا سادھن بنیا۔‘ (21)

ولیم کیری پنجاب وچ نہیں آیا سی۔ اوس ہندوستان دیاں بہت ساریاں زباناں اُپر کم کیتا پر اوہ اوہناں ساریاں دے علاقیاں وچ نہیں سی گیا۔ سبط الحسن ضیغم ہوراں دے آکھن موجب:

”جے اوہ پنجاب آونداتے اوہناں نوں پتہ چلدا کہ پنجاب وچ سکھاں نالوں مسلمان تے ہندوواں دی آبادی کتے زیادہ اے تے آدشری گرنٹھ صاحب توں وکھ پنجابی زبان وچ وکھریاں کتاباں موجود نیں کیوں جو اوہ پنجاب آیا نہیں ایس واسطے لفظاں دے اُچارن اوہناں پنجابیاں توں سُنن دی بجائے اک بنگالی سکھ توں سُنے ایس پکھوں وی اوہناں نوں کجھ ٹپلے لگے۔“ (22)

ولیم کیری نے پنجابی زبان دی گرامر وچ ننانوے صفحیاں اُتے گرامر دے اصولاں نوں بیان کیتا ہے۔ گرامر دے مڈھلے اصولاں نوں اپنی بت موجب بیان کرن دی کوشش کیتی گئی ہے۔ جیس وچ کئی طرح دیاں گھاٹاں وی موجود ہن۔ ایس دے کئی کارن ہن جیہناں وچوں ولیم کیری دا پنجابی نہ ہونا یعنی اوس دی ماں بولی دا پنجابی نہ ہونا۔ دوجا کارن اوس دا پنجاب اندر نہ آؤنا تے پنجابیاں وچکار آکے نہ رہنا۔ تیجا کارن پنجابی زبان وچ اوس سے تک لکھتی روپ دی گھاٹ۔ جیس پاروں اوہ پنجابی زبان نوں صرف سکھاں دی زبان ہی آکھدے ہن تے گورمکھی رسم الخط نوں ہی صرف پنجابی سمجھدے ہن۔ فارسی رسم الخط وچ پنجابی زبان بارے کوئی جانکاری نہیں رکھدے سن۔ لیکھک نے پنجابی زبان دے بہت سارے پکھاں نوں بیان کرن دا جتن کیتا ہے۔ اوہ ایس گرامر اندر اوس پدھر دے گرامری اصولاں نوں بیان تے نہیں کر سکے جیس پدھر دے گرامری اصول بیان کرن دی لوڑ سی۔ ایہناں ساریاں اُنتیاں دے باوجود ولیم کیری دی ایہہ گرامر، پنجابی زبان دی پہلی گرامر دی حیثیت رکھدی ہے۔

حوالے

* پروفیسر آف پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج، ٹاؤن شپ، لاہور۔

1. Mary Drewery, William Carey, (London: Hodder toughton, 1978), 108.
- 2- ایس۔ ایم سنگھ، ولیم کیری (لاہور: پنجاب ریسرچ سوسائٹی، 1960ء)، 51۔
- 3- ایس۔ ایم سنگھ، 14۔
- 4- ایس۔ ایم سنگھ، 15-16۔
- 5- ایس۔ ایم سنگھ، 29۔
6. <http://www.banglapedia.net>
7. Mary Drewery, 36.
8. <http://www.banglapedia.net>
9. Mary Drewery, 61.
10. Mary Drewery, 110.
- 11- ڈاکٹر گلشن زکریا، اردو نثر کا ارتقاء (آغاز سے 1857ء تک) (لاہور: سنگت پبلشرز، 2004ء)، 49۔
12. George Howells, A.C. Underwood, The Story of Serampore and its College, (Serampore: 1918), 13.
13. George Howells, 13.
14. George Howells, 13.
- 15- سید سبط الحسن ضیفم، 'ڈاکٹر ولیم کیری۔ پہلی پنجابی گرائمر دا خالق'، تمنا ہی پنجابی ادب (1996ء): 14۔
16. Mary Drewery, 200.
- 17- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی، پنجابی بھاشا تے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دیرین (پٹیل: بھاشا بھاگ، پنجاب، 1975ء)، 194۔
- 18- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی، 55۔
- 19- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی، 194۔
- 20- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی، 194۔
- 21- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی، 17۔
- 22- سید سبط الحسن ضیفم، 17۔

گو جری لفظالی: اک مطالعہ

ABSTRACT

Gojri is an Indo-Aryan language spoken in a very vast area, including India, Pakistan and Afghanistan. The community that speaks this particular speech variety is known as "Gujjar". The Gujjar tribe is not settled in any particular region or area, but it is a nomadic tribe that travels throughout the year. In summer, Gujjar people go to the hilly areas of Kashmir, Hazara, Swat and Chitral etc., while in winter, when there is snow on the mountains, these people come to the plains towards the south with their livestock. Thus, their journey continues throughout the year. The specialty of this tribe is that their language has a distinct and unique identity from the languages spoken around them where they travel. They pass very successfully their language to their children and younger generations. Moreover, they have also set up "mobile schools" to educate their children in their mother tongue. In Pakistan, since no work has not yet been done under government auspices, while in Indian occupied Kashmir, the state has published books in Gojri

language, so the writer has consulted them for our present research. This article will help us to understand the nature of Gojri lexical items.

گجر:

گو جری ”گجراں“ دی بولی اے، ایس لئی ضروری ہے کہ گو جری تے گل کرن توں پہلے ایس ”گجر“ تے گل کرے۔ ”گو جری“ یاں ”گجر“ اک قبیلہ ہے جو پاکستان تے بھارت دے دکھ دکھ علاقیاں وچ وسدا ہے۔ ایہناں علاقیاں وچ پنجاب، ہماچل پردیش، کشمیر تے خیبر پختونخوا شامل نیں۔ گو جری بولی بولن والے گجراں دی کل گتری بارے ساڈے کول کوئی آنکڑے موجود نیں۔ سانوں ایہہ وی پتہ چلدا ہے کہ ایہہ قبیلہ افغانستان وچ وی موجود اے۔ ایہہ ثبوت سانوں ایس طرح ملدا ہے کہ افغانستان دے قومی ترانے یعنی ”سرود ملی“ وچ افغانستان دیاں باقی قوموں دے نال نال ”گو جری“ دا ذکر وی کیتا گیا ہے۔ ایس قومی ترانے دے شاعر عبدالباری جہانی نیں جیہناں دے لکھے ہوئے قومی ترانے نوں 2006ء وچ منظور کیتا گیا سی۔ (1)

گجر لوکاں دا جیون:

گجر لوکاں دی اکثریت کسے اک تھان تک کے رہن دی عادی نیں۔ ایہہ زیادہ تر بھینڈاں بکریاں پالدے نیں تے اپنے مال ڈنگر نوں نال لے کے سارا سال جگہ بدلے رہندے نیں۔ وادی کاغان دے گو جری قبیلے بارے ”ڈاکٹر محمد ایوب“ اپنی کتاب ”گو جری زبان و ادب (دوجو حصو)“ وچ بارے لکھدے نیں:

”وادی کاغان وچ وسن والے بہتے گو جری خاص کر مال ڈنگر رکھن والے گو جری خانہ بدوشی دی زندگی گزاردے نیں تے ایہہ سفر صدیاں تائیں پسریا ہویا اے۔ جدوں کوئی گو جری سرت سنبھالدا اے تاں اپنے آپ نوں انج ای سفر کردا ویکھدا اے۔ انج ای کوہو دے ڈھکے وانگ ٹردے رہنا، حیاتی دا کو چکر، اکو رستہ تے اکو مقصد سویرے توں شام تک دن، ہفتے تے مہینے اک تھان اتے رہنا، سادہ زندگی گزارنا تے پُر خطر سفر کردے رہنا ایہناں لوکاں دا مقدر اے۔“ (2)

اگے چل کے اوہ ایہناں دے سال دے سفر بارے جانکاری دیندے ہوئے لکھدے

نیں:

”رُت بدلن تے ایہناں دا سفر شروع ہو جاندا اے۔ وادی دے

تھلوں حصے وچ جدوں دھپ دے سیک وچ وادھا ہوندا اے تاں
ایہہ لوک وادی دیاں اُچیاں تھاواں ول سفر شروع کردے نیں۔ مئی
توں نومبر تائیں پہاڑی چراہ گاہواں وچ ایہہ حیاتی دے دن پورے کر
دے نیں۔“ (3)

بھیڈاں بکریاں پال کے تے فیر اوہناں نوں وچ کے ہور شیواں خریدن بارے اوہ
لکھدے نیں:

”موسم گرما وچ ایہہ لوک چناں چر پہاڑاں اتے رہندے نیں۔
بھیڈ بکریاں دی اُن، گھیوتے مکھن جوڑدے رہندے نیں۔ ایس عرصے
اوہناں کول بھیڈ، بکری تے دو بے ڈنگراں دی گنتی وی ودھ جاندی
اے۔ جدوں پرت دے نیں تاں ایہناں نوں وچ کے اپنی لوڑ دیاں
شیواں خرید لیندے نیں۔“ (4)

ایس طرح دا جیون گزارن دے باوجود وی گوجر اپنی ماں بولی نال ڈاڈھی جڑت
رکھدے نیں۔ پاکستان وچ وی تے بھارت وچ وی گوجراں نے موبائل سکول قائم کیئے ہوئے
نیں جتھے اوہ اپنے بالاں نوں ہور مضموناں دے نال نال ”گوجری“ پڑھاندے نیں۔ ایس مضمون
وچ اسماں جیہناں گوجری کتاباں نوں مکھ رکھ کے اپنی کھوج مکمل کیتی ہے اوہ ”دی جموں اینڈ کشمیر
اسٹیٹ بورڈ آف سکول ایجوکیشن“ ولوں پہلی جماعت توں لے کے پنجویں جماعت تک چھاپیاں
ہوئیاں گوجری دیاں پنج کتاباں نیں۔ ایہناں دے ناں انج نیں:

- ۱۔ گوجری کی پہلی کتاب۔ (پہلو ایڈیشن 2009۔ دو جو ایڈیشن 2016)۔
- ۲۔ گوجری کی دوجی کتاب۔ (پہلو ایڈیشن 2007۔ دو جو ایڈیشن 2016)۔
- ۳۔ گوجری کی تہی کتاب۔ (پہلو ایڈیشن 2008۔ دو جو ایڈیشن 2016)۔
- ۴۔ گوجری کی چوتھی کتاب۔ (پہلو ایڈیشن 2008۔ دو جو ایڈیشن 2016)۔
- ۵۔ گوجری کی پنجویں کتاب۔ (پہلو ایڈیشن 2011۔ دو جو ایڈیشن 2016)۔

ایہناں ساریاں کتاباں دے مؤلفین دے ناں انج نیں: ڈاکٹر جاوید راہی (کوآرڈی
نیٹر گوجری)، منشاء خاکی، محمد جمیل تے محمد شکیل۔ اشاعتی صلاح کار وجہوں کنیز فاطمہ (ڈائریکٹر
ایڈمک جوائنٹ سیکرٹری پہلی کیشن) داناں درج ہے۔ ایہہ پنجے کتاباں تاج پرنٹرز، موتی نگر، نویں
دلی توں چھاپے چڑھیاں ہن۔

گوجری دی پہلی کتاب دے اندر ”پہلی گل“ دے سرناویں پٹھ مؤلفین لکھدے ہن:

”گوجری زبان نا بولن تے پڑھن لکھن آلاں واسطے یاہ فخر تے خوشی آلی گل ہے۔ جے دوجی مقامی زبانوں کے نال نال گوجری زبان نا وی نصاب ما شامل کرن کو ریاستی حکومت نے اہم تاریخی فیصلو لیو۔ یاہ وقت کی ضرورت وی ہے تے گوجی بولن آلاں کی حوصلہ افزائی وی کیونجے عالمی سطح پر اس حقیقت نا تسلیم کیو گیو ہے جے ماں بولی (مادری زبان) بچہ نا ہر طرحیا کا علم سکھان واسطے بہترین ذریعو ہے۔“ (5)

گوجری بولی:

ہن اسیں گوجری بولی بارے گل کریندے ہاں۔ ہن تیکر دی کھوج دسدی ہے کہ ایہہ بولی راجستھان دی میواتی بولی دے بوہتا نیڑے ہے۔ بھارتی مقبوضہ کشمیر وچ گنتری پاروں ایہہ کشمیری تے ڈوگری مگروں تہی وڈی بولن والی بولی ہے۔ (6) پاکستان وچ ایہدے بولن والے لوک آزاد کشمیر توں وکھ خیبر پختونخوا وچ ہزارہ ڈویژن، سوات تے دیر وچ زیادہ وسدے نیں۔ ایسے وڈے علاقے وچ کھلے ہوئے ہون پاروں گوجری بولی وکھرے وکھرے رنگاں نال وکھ وکھ تھاواں تے بولی جاندی ہے۔

گوجری دے وکھ وکھ لہجیاں اندر 64 فیصد توں لے کے 94 فیصد تک سانجھ ویکھی گئی ہے۔ گوجری دے کھلار تے پسار لئی ریڈیو تے ٹی وی دا بہت وڈا حصہ ہے۔ اُچھ کر کے سری نگر ٹی وی توں گوجری دے پروگرام نشر کیتے جاندے نیں۔ گوجری وچ شاعری، کہانیاں تے لوک گیتاں دے پراگے چھاپے گئے نیں۔ خیبر پختونخوا، شمالی علاقیاں وچ تے آزاد کشمیر دے زیادہ تر علاقیاں وچ گوجری بولی برقرار ہے۔ پر مظفر آباد دے آلے دوالے تے میر پور نیڑے وسدے گجراں دی بولی وچ مقامی رنگاں دی لفظی بوہتی محسوس کیتی جارہی ہے۔ (7) پنجاب وچ وسدے گجراں نے اپنی بولی گنوالی ہے۔ گریسن دے نزدیک گوجری بولی دی چوکھی سانجھ راجستھان دیاں دو بولیاں نال ہے جو کہ ”میواتی“ تے ”میواڑی“ ہن، خاص طور تے راجستھان وچ ”جے پور“ تے ”الور“ شہراں دے وچکارے علاقے وچ بولی جاندی بولی نال ”گوجری“ دی سانجھ زیادہ ہے۔ (8) شاید ایہو کارن ہے کہ گوجری لفظی وچ راجستھان، بھارتی ریاست گجرات تے سندھ دی لفظی نال سانجھ اج وی موجود ہے۔ تے گوجری قبیلہ راجستھان توں ہی نکل کے شمال ول آیا ہے۔

گریسن نے ایہہ وی مشاہدہ کیتا ہے کہ اجو کے ہماچل پردیش دے علاقے کانگرہ وچ بولی جاندی ”گوجری“ اوتھوں دی مقامی پنجابی بولٹی ”کانگری“ دا چوکھا رنگ رکھیندی ہے۔ (9)

باقی علاقیاں وچ بولی جاندى ”گوجری“ اندر ”بھ، دھ، ڈھ، جھ، گھ“ ورگیاں پنج آوازاں پنجابی دے ”سُرا“ والیاں آوازاں دا رُپ اختیار کر گئیاں نیں۔ ایہناں اندر ”بھکھو، بھرنو، گھوڑو، دھی“ جیسے لفظاں دا اُچارن سگواں پنجابی والا ہے۔ (10)

گوجری ادب دی تخلیق:

گوجری وچ لکھن والے شاعر تے لکھاری اک عرصے توں سوہنا ادب تخلیق کر رہے ہن۔ واضح رہوے کہ گوجری لکھن والے سارے پرانے شاعر تے لکھاری پہلاں پنجابی دے مرکزی تے کسالی لہجے وچ ہی لکھدے ہوندے سن۔ گوجری ادب دی ترقی کچھ جیس شخصیت دا کم بہت نمایاں ہے اوس دا ناں ”میاں نظام الدین لاروی“ ہے جو کہ بھارتی ریاست جموں تے کشمیر دے رہن والے سن تے سلسلہ نقشبندیہ دے روحانی بزرگ سن۔ دلچسپ گل ایہہ ہے کہ آپ دا زیادہ تر کلام پنجابی سی حرفی دی شکل وچ ہے جیہڑا ”اشعارِ نظامی“ دے ناں نال چھپیا ہویا ہے۔ آپ دا جنم 25 اپریل 1896ء وچ ہویا تے وفات 10 اکتوبر 1972ء نوں ہوئی۔ آپ نے ریاست کشمیر دے علاقے ”بابانگری واگت“ وچ گوجری بولی نوں اپنے دربار دی سرکاری بولی بنایا ہویا سی۔ آپ 1947ء توں بعد لگ بھگ دس سال تک ریاستی قانون ساز اسمبلی دے رکن وی رہے۔ (11)

کھوج دے سٹے:

گوجری دی لفظالی اُتے اساں کھوج کر کے اوہدی وکھرے وکھرے درجہ بندی کیتی ہے۔ مضمون دے ایس حصے وچ اسیں اپنی کھوج دے سٹے پیش کر رہے ہاں:

1۔ ہند آریائی سانجھ:

گوجری دیاں کتاباں پڑھن دوران سانوں ڈھیر سارے اوہ لفظ ملے ہن جو لگ بھگ ساریاں ہی ہند آریائی بولیاں نال سانجھ پاوندے ہین، جیویں: انار، تارا، ماں، باپ، تختی، تلوار، جوڑی، جھاڑی، جھاڑو، چھت، دوات، دُھند، ڈولی، ڈمر، ڈھال، ڈھول، روٹی، لڑی، سیڑھی، گلاسور، رنگ، کنگھی، وکیل، وزن، واسکٹ، ہار، مِل، مِل، ہل، یک، پیڑ، پیالی، ماں، ریت، دیگ، مِیل، بلی، چکی، نت، دن، جس، آخری، سِل، تیر، لیر، کھیر، نیر، پیر، نیل، چیر، پُل، رُت، سُنکھ، بُوٹ، سوت، دُھوڑ، پُوت، بھوت، بُور، کوٹ، ڈور، شور، ڈور، بول، شہر، چل، روگ، شور، گلی، سیڑھی، نوٹ، کاٹا، گُرتی، ہتھوڑی، جہاز، نلکی، نمازی، بارش، روٹی، سکول، گھڑی، ڈھول، رنگ، دھوبی، کپڑا، علاج، موسم، بدلو، بھائی، دُکھ، گھمنڈ، لنگر، امیر، غریب، چھوٹا، سنگ، دھیان، رُوپ،

سنگار، چاندی، زمانہ، اُدھار، ہُشیار، پیاری، پیالی، تیار، اپنا، ہوا، لکڑی، ربڑ، فوجی، وردی، قینچی، درزی، گھگرو، جنگل، کسان، بیل، سبب، دھوکا، بستی، روپ، رات، مشہور، دنیا، دریا، گلاس، گھر، ڈھول، مندر، گرجا، ملک، چوری، دور، مونہہ وغیرہ۔

2- عربی فارسی لفظی:

گوجری بولن والی وسوں اسلام دھرم نوں منن والی ہے۔ سو گوجری اندر اجنبی لفظ وی موجود ہن جو عربی تے فارسی توں آئے ہن۔ ایہناں لفظاں نوں سگواں عربی فارسی اچارن مطابق ہی لکھیا جاندا ہے، جیویں: ثمر، ثواب، ثناء، ثالث، صف، ضعیف، ضرب، ضامن، ضبط، عینک، عمارت، عورت، غلیل، غار، فراک، نوارہ، فوجی، قینچی، قلم، قمیض، صبون، حلوائی، خرگوش، خچر، خوبانی، ذخیرہ، ذاکر، ذرا، زیور، زنجیری، خواب، خواجہ، خواہش، خواہ، خوار، خود، خوش، خوشبو، خورشید، خوب، فقیر، قمیض، غلیل، خاک، دوا، صاف، ضرب، طرف، طرف، عقل، فقر، قلم، موت، ورق، قوم، کاغذ، جنگل، روشن، شیطان، عیسائی، عبادت، یاقوت، حسن وغیرہ۔

3- پنجابی دے سبھ لہجیاں نال سانجھ:

ساڈی کھوج مطابق گوجری دی زیادہ تر لفظی اوہ ہے جیہڑی پنجابی دے سبھ رنگاں نال اپنی سانجھ بناؤندی ہے، جیویں: امب، پھل، تھم، ٹنگ، جھڑ، چن، چڑی، چچ، داند، داتی، ڈاچی، گڑی، سپ، سوٹی، سنگ، گھر، گاں، گانی، کٹھ، کاگ (کاں)، لاٹو، مچھی، نک، نتھ، ہتھ، بھگیاڑ، گاں، تھان، چھان، ناں، ائی، اکھر، ڈنگر، آجڑی، داند، دند، اکھ، اٹ، ام، آگ، تر، نتھ، پگ، پھل، اُن، چن، گھاہ، پتر، بھید، چار چوہیری، مٹل، گھول، ناں، گھاہ، چھال، گاں، ہانی، مسیت، بھگیاڑ، مُنڈھ، نیڑے، چٹا، چاہ، ڈھڈ، جھالر، دھی، ڈھوک، ککھ، رنج، رت، ساڑ، ملائی، گڈی، گبھرو، لوک، صُون، ہتھ، چوگ، گڈی، پاسے، بدل، تتی، ٹاکی، کم، ہور، ٹاک، ساک، اٹکل، سول، نواں، بہک، بھیری، ڈوہنگیائی، ڈراڈے، اج، بھاویں، گل، کیڈی، کستی، لشکارا، پہلوں، نیڑے، ڈاڈی، چھل، گھٹ، سیال، ڈراڈے، نک، سونہپ، گجھ، کوڑ، جھولی، بھین، مٹھی، تیجی، سویلے، فر، کھید، آگ، سنیہا، ڈاڈی، چھتا، اوکھت، اوکھ، ڈھوک، امڑی، کٹڈے، دھی، گانی، نک، گل، اکھ، ماما، سبھ، بھیداں، اڑی، داکھ وغیرہ۔

4- پنجابی دے پرہتی رنگاں نال سانجھ:

گوجری دی کجھ لفظی اُتے پنجاب دے لہجیاں نال سانجھ بناؤندی ہے، جیویں: جاتک (مُنڈا)، بُو جو (باندر)، کھٹوں (کھڈو/گیند)، گراں (پنڈ)، رہو (غصہ)، بکروٹ (بکا بکرا)، اجاں (اے/حالے)، پکھنوں (پکھی/پرندہ)، بُن (تھلے/پٹھ)، بَشکار (وچکار)، دینہہ

(سورج/دن)، جنو(جنا/آدی)، جٹوں (گوڈا)، جٹوںٹ (پنجابی) وغیرہ۔

5- اوپری لفظی:

گوجری دی کجھ لفظی اجیہی وی ہے جیہڑی پنجابی دے باقی لہجیاں نالوں اُکی اڈ ہے۔ ایس گل دا وی امکان ہے کہ ایہہ لفظی کشمیری، ڈوگری وغیرہ نال سانجھ پاؤندی ہووے۔ جیویں: ارل (کنڈی)، پڑو (ڈھکن)، بھت (در)، پٹھی (داتری)، پٹھ (بکری دا بچا)، تموں (تنبو)، ٹھٹھو کو (ہد ہد)، ٹھڈ (ہونٹھ)، چٹھلی (مدھانی وغیرہ)، حمائیل (رل)، دوٹرو (دو لڑا/اک گہنا)، دھار (پہاڑ)، دھائیں (فصل)، رنس (ہرن دا بچہ)، غندل (گلاب)، کات (جمور)، لنگاڑی (لومڑی)، مھیس (مجھ)، نچ (کانیاں دی جھگی)، کیزو (لگام)، ژال (پہلوان)، اڈڑی (تھن)، مھیس (مجھ)، مانجھی (مجھ پالن والا)، چوٹو (سیب)، کھوٹ (خروٹ)، بٹنگ (ناشپاتی)، چچھ (خالص)، برھیا (انھال)، ادو (پو)، ہوں (میں)، دینہہ پھیر (سورج مکھی)، آل (لوکی) وغیرہ۔

6- وکھرے اُچارن والی لفظی:

گوجری دے کجھ لفظ اجیہے نیں جیہناں دی پنجابی دے باقی لہجیاں نال سانجھ تاں ہے پر ایہناں دا اُچارن تھوڑا وکھر ہے۔ عام کر کے جیہناں پنجابی دے باقی سبھ لہجیاں اندر لفظاں وچ ”و“ آؤندا ہے گوجری وچ اوہدی تھان ”ب“ آؤندا ہے، جیویں: بکھ (وکھ)، بساہ (وساہ)، بیاہ (ویاہ)، بنڈن (ونڈن)، بساکھ (وساکھ)، بٹھلی (وٹھلی)، بالی (والی)، بدھ (ودھ)، بنگ (ونگ)، باہدو (وادھا)، بیر (ویر)، بڑی (وڈی)، بکھرو (وکھرا)، بیساکھی (وساکھی)، بیر (ویر)، بیر (ویر)، بٹا (وٹا)، بہرو (ویہڑا)، بینی (وینی)، بچھو (وچھا)، بچھوڑا (وچھوڑا) وغیرہ۔

گوجری دے کجھ ہور لفظاں اندر اُچارن دا تھوڑا تھوڑا فرق ایس طرح ہے: کیاڑی (کیاری)، سنڈھی (سنڈی)، دھیاری (دیہاڑی)، گھوڑو (کوہاڑا)، کند (کندھ)، ترکھڑی (ترکڑی)، چھترئی (چھتری)، سینہہ (شینہہ/شیر)، ناخ (ناکھ)، کت (کتھے)، کوپ (کپ)، نکھیر (نکھیر)، مچ (مہت)، زمی (زمین)، اشمان (اسمان)، نقشو (تصویر)، دھیاری (دیہاڑا)، کنڈا (کنڈھا/کنارہ)، چفروی (چوڑی)، چفرائی (چوڑائی)، گماہنڈی (گوانڈھی)، پوت (پت/پتر)، دودھ (دُدھ)، بڈھیمو (بڈھیا)، سنگ (سنگھ)، گماہنڈی (گوانڈھی)، گوجو (بوجھا/جیب)، بگتا (وگدا ہویا)، پیہنگ (پینگھ) وغیرہ۔

7- مذکر لفظی:

گوجری وچ بولے جانے والے لفظ جیہڑے واحد مذکر نیں اوہناں دی نشانی ایہہ ہے

کہ اوہناں دے اخیر تے پنجابی دے باقی سبھ لہجیاں توں بالکل اڈ ”الف“ یا ”ہ“ دی تھاں تے ”و“ آؤندا ہے۔ ایہو چیز سانوں راجستھانی، گجراتی تے سندھی، ڈھاگی وچ وی ملدی ہے۔ انج جا پدا ہے کہ راجستھان توں آؤن مگروں گوجری بولن والیاں نے ایہہ تے اج تیکر سانجھ کے رکھیا ہویا ہے۔ حالانکہ اُتلی سندھ وادی وچ (Upper Indus Valley) وچ بولی جاندی کسے وی بولڑی اندر ایہہ تے موجود نہیں۔ ایہوں تیکر کہ سندھ دے اندر بولی جاندی ”سرائیکی“ وچ وی ایہہ تے نہیں ملدا۔

تھلے اسیں گوجری دے ایہو جیسے لفظ دے رہے ہاں جیہڑے واحد مذکر نہیں تے ایہناں دے اخیر تے واؤ آؤندا ہے، جیویں: پیلو (پتلا)، تھیلو (تھیلا)، ٹانگو (ٹانگہ)، ٹوکرو (ٹوکرا)، چرخو (چرخہ)، حقو (حقہ)، حجرو (حجرہ)، دھاگو (دھاگا)، رسو (رستا)، رندو (رندا)، کڑو (کڑا)، شکر و (شکرا)، شملو (شملا)، صندوق و، فیتو (فیتا)، کھوپڑو (کھوپڑا)، گھڑو (گھڑا)، گھنگرو، گھگرو (گھگرا)، نلکو (نلکا)، رندو (رندا)، آسرو (آسرا)، آٹو (آٹا)، کُتو (کُتا)، بُوٹو (بُوٹا)، تیرو (تیرا)، میرو (میرا)، ٹھکانو (ٹھکانہ)، رستو (رستہ)، بیلچو (بیلچا)، سنتر و (سنترہ)، جتنو (جتنا)، تارو (تارا)، پتو (پتہ)، چرچو (چرچا)، لڑکو (لڑکا)، کوٹھو (کوٹھا)، بنگلو (بنگلا)، دُنبو (دُنبہ)، تانو (تانا)، دھاگو (دھاگا)، بُوٹو (بُوٹا)، بکرو (بکرا)، گوشو (گوشا)، گرجو (گرجا)، جھنڈو (جھنڈا)، ٹانگو (ٹانگہ)، گھوڑو (گھوڑا)، مہنگو (مہنگا)، کھانو (کھانا)، آلمو (آلما)، چیتو (چیتا)، دھیلو (دھیلا)، کیلو (کیلا) وغیرہ۔

عربی، فارسی تے انگریزی توں آئے ہوئے لفظاں اندر وی اخیر لے ”الف“ یا ”ہ“ دی تھاں تے ”و“ ہی بولیا جاندی ہے، جیویں: قلعو (قلعہ)، نقشو (نقشہ)، ورتو (ورقا)، دروازو (دروازا)، شیشو (شیشا)، زمانو (زمانہ)، نظارو (نظارا)، کلمو (کلمہ)، فریضو (فریضہ)، مقبرو (مقبرہ)، پردو (پر دا)، معدو (معدہ)، زرافو (زرافہ)، غبارو (غبارہ)، خربوزو (خر بوزہ)، زیرو (زیرا)، وغیرہ۔

اپنی کھوج وچ سانوں ایہے لفظ وی ملے ہن جو صرف پنجابی نال سانجھ پاؤندے ہن پر ایہناں دے انت وچ وی پنجابی دے باقی سبھ لہجیاں دے اُلٹ ”و“ آؤندا ہے، جیویں: بھانڈو (بھانڈا)، پراندو (پراندہ)، ٹانڈو (ٹانڈا)، جندرو (جندرا)، ٹھیکرو (ٹھیکرا)، جھرنو (جھرنا)، ڈھارو (ڈھارا)، آنو (اکھ دا آنا)، کھوتو (کھوتا)، لیلو (لیلا)، دھو (دھتا)، دندو (دندا)، گلو (گلا)، صافو (صافا)، چیرو (چیرا)، آہلنو (آہلنا)، سچو (سچا)، لالو (لالا)، پھانڈو (پھانڈا)، ہندوانو (ہندوانا)، جہڑو (جہڑا)، راکھو (راکھا)، جنو (جنا/آدی)، دسیو (دسیا)، بھانڈو (بھانڈا)، ٹھو (ٹھا/ڈوڑیا)، ڈھو (ڈھا)، مٹھو (مٹھا)، مٹھو (مٹھا)، آہلنو (آہلنا)، آہنو (آہنا)، کٹرو (کٹرا)، جھوٹو (جھوٹا)، لیلو (لیلا) وغیرہ۔

8- مؤنث لفظالی:

گوجری دے واحد مؤنث لفظاں دے اخیر تے پنجابی سنے سبھ ہند آریائی زباناں وانگ ”ی“ آؤندی ہے، جیویں: بالی (والی)، پانھی، پھلی، پھمنی، ترکھڑی، تختی، جھاڑی، چٹھلی، چڑی، چھتری، چھانی، داتی، ڈاچی، ڈولی، ڈالی، روٹی، لڑی، گڑی، زنجیری، سیڑھی، سوٹی، شری، شرنائی، صدری، قینچی، کنگھی، گانی، لنگاڑی، مچھی، مدھانی وغیرہ۔

9- واحد جمع:

اسیں اُتے ذکر کیتا ہے کہ گوجری وچ ”واحد مذکر“ لفظاں دے اخیر تے ”و“ آؤندا ہے۔ جیکر ایہناں لفظاں دی جمع بنانی ہووے تاں ایس ”و“ نوں ہٹا کے ”الف“ لایا جاندا ہے۔ جیویں:

واحد مذکر	جمع مذکر
بھانڈو	بھانڈا
جنڈرو	جنڈرا
جھوٹو	جھوٹا
گٹو	گٹا
آہلنو	آہلنا

مؤنث لفظاں دی جمع او سے طرح بندی ہے جیویں پنجابی دے باقی لہجیاں وچ۔ مثال

دے طور تے:

واحد مؤنث	جمع مؤنث
اکھ	اکھاں
بھیڈ	بھیڈاں
جگھ	جگھاں
مچھی	مچھیاں
ڈاچی	ڈاچیاں

11- گن/اوگن:

گوجری وچ اسم صفت یعنی ”گن/اوگن“ دی ورتوں دی تفصیل ایس طرح ہے۔ واحد مذکر لفظاں دے اخیر تے ”و“ آؤندا ہے، جیویں: بانکو (بانکا)، بڑو (وڈا)، نکو (نکا)، سوہنو (سوہنا)، چنگو (چنگا)، پکو (پکا)، سچو (سچا)، اچو (اچا)، لچو (لچا)، گندو (گندا)، کچو (کچا)، ٹھنڈو (ٹھنڈا)،

تھوڑو (تھوڑا)، سدھو (سدھا)، ساہرو (ساہرا)، سکو (سکا)، کھورو (کھورا)، نکڑو (نکڑا)، سیانو (سیانا)، بھیرو (بھیرا)، سُتھرو (سُتھرا)، پیارو (پیارا) وغیرہ۔

واحد مؤنث اسم صفت دے انت وچ ”بی“ آؤندی ہے، جیویں: بڑی، نکلی، سوہنی، چنگی، پکی، سچی، اُچی، لُچی، گندی، کچی، ٹھنڈی، تھوڑی، سدھی، ساہری، سکی، کھوری، سیانی، بھیری، سُتھری، پیاری وغیرہ۔ جدوں کسے اسم نال اسم صفت آؤندا ہے تاں اوہناں دیاں مثالیں ایج نہیں: ایک سوہنو گھوڑو، ایک نکو جاتک، ایک چنگو ہالی، ایک کالی تھیس، ایک چٹی بکری وغیرہ۔

12۔ رنگاں دے ناں:

گوجری وچ مذکر رنگاں دے ناں ایج نہیں: رتو (رتا/لال)، پیلو (پیللا)، نیلو (نیلا)، ساؤو (ساوا/ہرا/سبز)، کالو (کالا)، چٹو (چٹا/سفید) وغیرہ۔ مؤنث رنگاں دے ناں رتی، چٹی، نیلی، کالی، پیلی وغیرہ نہیں۔ جدوں کسے اسم دے نال رنگ دا ناں آؤندا ہے تاں اوہناں دیاں مثالیں ایج ہن: پیلو پتر، کالو گھوڑو، رتو پھل، نیلو کڑتو وغیرہ۔ مؤنث اسم دے نال رنگاں دے ناواں دی رتوں پنجابی دے دوجے سبھ لہجیاں وانگ ہی ہے، جیویں: رتی چھیری، چٹی پگ، نیلی گھوڑی، کالی کٹی وغیرہ۔

13۔ ہفتے دے دن:

گوجری وچ ہفتے دے دن ایج نہیں: سوار (سوموار)، مُنگار (منگل وار)، بُدھ وار، ویروار (جمعرات)، جمعو، بار (ہفتہ) تے اتار (اتوار)۔

14۔ جانوراں دے پرندیاں دے ناں:

گوجری وچ جانوراں تے پرندیاں دے ناں پنجابی نال چوکی سانجھ پاؤندے ہن، جیویں: کلو، چوکر، گان، بھید، مچھی، گھوڑو، کھو، کتو، بٹخ، کبوتر، بلبل، ہاتھی، الو، گھوڑی وغیرہ۔ فرق صرف اتنا ہے کہ واحد مذکر ناواں دے انت وچ ”الف“ دی تھیں تے ”و“ آؤندا ہے۔

15۔ کھاؤن پیون دیاں شیواں دے ناں:

گوجری وچ کھاؤن پیون دیاں شیواں دے ناں پنجابی دے نال دوجیاں ہند آریائی بولیاں دے نال سانجھ پاؤندے ہن، جیویں: دہی، لسی، مکھن، شربت، گھی، شکر، روٹی، لونگ، گاجر، کھجور وغیرہ۔

16۔ جسم دے حصے:

گوجری وچ جسم دے حصیاں دے ناں سگوس پنجابی دے سبھ لہجیاں والے ہی ہن،

جیویں: سر، اکھ، کن، نک، ٹھوڈی، مونہہ، بانہہ، ہتھ، کوہنی، جنگھ، جنوں، پیر، گٹو (گٹا)، ڈھڈ، گردن، موہنڈا، کالجو (کالجا)، پتو (پتا)، دند، جیہھ، سواد، ساہ، اڈی، پوٹا، کن وغیرہ۔

17- اڑلام والے لفظ:

گوجری وچ اڑلام دی آواز نوں لکھتی روپ دیوں لئی ”ل“ اکھر دے اُتے پٹھی جزم دی علامت ورتی جاندی ہے۔ گوجری دیاں کتاباں وچ ایس نوں اِنج لکھیا گیا ہے: ”ل“ کے اُپر پٹھا اٹھ۔“ اگے دتے جارہے لفظاں وچ سادہ لام دی تھاں تے اڑلام ورتیا ہویا ملدا ہے: پھلی، پھل، تھال، کالو، پیلو، بُلج، تلو، بال (وال)، بالی (والی)، تھالی، پالو، پولو، گولو، جھال، ڈھال، تھال، نال، پال، ہال (ہل)، کالی وغیرہ۔

18- اڑنون والے لفظ:

گوجری وچ اڑنون دی آواز نوں لکھتی روپ دیوں لئی ”ن“ اکھر دے اُتے پٹھی جزم دی علامت ورتی جاندی ہے۔ گوجری دیاں کتاباں وچ ایس نوں اِنج لکھیا گیا ہے: ”ن“ کے اُپر پٹھا اٹھ۔“ اگے دتے جارہے لفظاں وچ سادہ نون دی تھاں تے اڑنون ورتیا ہویا ملدا ہے: پھمنی، مدھانی، پانی، کانو، کنی، کنک، آن، چھان، بان (وان)، پانی، تانی، آنو، لانو، دھانی، چانو، پُرانو، ترکان وغیرہ۔ ایس توں وکھ اسم مصدر اندر وی سادہ نون دی تھاں اڑنون لکھیا ہویا ملدا ہے، جیویں: کھان، پین، لکھن، پڑھن، منن، بڑن، رکھن، چھاپن، رلان، رکھن، بخشن، سجھن، پالن، سُوکھن، دیکھن، ڈبن، چلن، کمان، بھنن وغیرہ۔

19- گنتری:

گوجری وچ ”اک“ وی بولیا جاندا ہے تے ”ایک“ وی۔ باقی گنتری جیویں کہ دو، ترے، چار، پنج، چھ، ست، اٹھ، ناؤں تے دس پنجابی دے باقی سبھ لہجیاں وانگ ہی بولی جاندی ہے۔ 20 یعنی ”ویہہ“ دا اُچارن ”بیہہ“ تے 24 یعنی ”چووی“ دا اُچارن ”چوبی“ کیتا ویندا ہے۔ جد کہ 29 توں لے کے 38 تک دا اُچارن ”اُنتری، تریہہ، اکتریہہ، بتریہہ، تتریہہ، چوتتریہہ، پنتتریہہ، چھتتریہہ، ستتریہہ، اٹھتتریہہ“ کیتا جاندا ہے۔ 39 یعنی ”اُنتالی“ توں لے کے 48 یعنی ”اٹھتالی“ تک دی گنتری وچ آؤن والے ”ل“ دا اُچارن سادہ لام وانگ نہیں سگوں ”اڑلام“ کیتا جاندا ہے۔

حوالے

- *اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ فرنیچ، نمل یونیورسٹی، اسلام آباد۔
- 1.Source: National anthem of the Islamic Republic of Afghanistan, https://en.wikipedia.org/wiki/National_anthem_of_the_Islamic_Republic_of_Afghanistan
 - 2- ڈاکٹر محمد ایوب، گوجری زبان و ادب، دو جو حصو، (فیصل آباد: سارہ پبلی کیشنز، 2022ء)، 36۔
 - 3- محمد ایوب، 36۔
 - 4- محمد ایوب، 37۔
 - 5- ڈاکٹر جاوید راہی، گوجری کی پہلی کتاب (سرینگر: دی جموں اینڈ کشمیر بورڈ آف سکول ایجوکیشن، 2016ء)، 4۔
 6. Colin P. Masica, *The Indo-Aryan Languages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 428.
 7. Dr. Tariq Rahman, *Language Policy, Identity and Religion: Aspects of the Civilization of the Muslims of Pakistan and North India* (Islamabad: NIPS, 2010), 36.
 8. George Abraham Grierson, *The Linguistic Survey of India*, Vol. VIII Indo-Aryan Languages, North-Western Group (Calcutta: Superintendent of Government Printing, 1919), 925.
 9. George Abraham Grierson, 962.
 10. George Abraham Grierson, 953.
 - 11- ڈاکٹر جاوید راہی، گوجری کی پہلی کتاب (سرینگر: دی جموں اینڈ کشمیر بورڈ آف سکول ایجوکیشن، 2016ء)، 52۔

خواجہ غلام فرید دی شاعری راہیں پنجاب دا مہاندرا

ABSTRACT

Khawaja Ghulam Fareed is regarded as a pivotal and distinctive poet of the nineteenth and twentieth centuries, representing a significant literary figure. His poetry delves into the realms of both genuine and fanciful love, expressed through metaphorical constructs. The theme of oneness, a central focus of his poetic endeavors, distinguishes his work from that of his contemporaries. In addition to Wahdat-ul-Wujud, his poetry also explores Wahdat-ul-Shahudi Jalawe. Nevertheless, what truly sets his poetry apart is its profound connection to the landscape of Punjab, specifically the nuanced portrayal of its scenes, Khet Khulyan, Thal Sahra, Rohi Cholistan, and the vibrant inhabitants. His verses intricately capture the essence of day and night, showcasing a distinctive quality that stands unparalleled. This article seeks to highlight the unparalleled nature of Khawaja Sahib's depiction of the land and its various facets, emphasizing the absence of comparable examples in the realm of literature.

پنجاب دی دھرتی اپنی ذرخیزی، ہریالی، رُتوں، فصلوں، روہیاں، بیلیاں، یاراں، دریاواں، پھلاں، بوٹیاں، رُکھاں تے پنکھ کھیرواں وجہوں جانی پچھانی جاندی اے۔ اوہدی پچھان دا ایہہ حوالہ صدیاں دے سے تے آدھار تے ایہی ایہدے تہذیبی، ثقافتی تے تمدنی رنگ روپ

نوں سنواری تے شنگھاردی اے۔ ایس تہذیبی، ثقافتی تے تمدنی سوئے نوں پنجاب دے شاعراں، فنکاراں تے قصہ کاراں اپنیاں رچناواں دا حصہ بنایا اے، کلا دا ایہہ روپ سانوں مڈھ قدیم توں اجوکے سے تیک ڈھیر سوگھا، سگواں تے گوڑھا دسدا اے۔ ایس رنگ روپ نوں ڈھیر نکھارن والے اک وڈے شاعر خواجہ غلام فرید ہوریں نہیں جیہناں دا ویلا انہویں صدی دا ادھ اخیر تے ویہویں صدی دے کچھ مڈھلے گنوں ورھے بندے نیں۔ انگریزی عمل داری دے شکنجے وچ پھاتا ایس سے دا پنجاب بھاویں کالونی گیراں دے منڈی دے ویہار ویاں دا نمونہ بندہ نظر آوند اے پر اوہدیاں مڈھلیاں تہذیبی تے اخلاقی قدراں ایہدیاں جڑھاں وچ ڈھیر ڈونگھیاں ہاں۔ اینیاں ڈونگھیاں جو ایہدے روہی بیلے، تھل، برتے، پھل پھل، فصلوں، کھیت تے وستیاں جھوکاں ڈھیر آباد، شاد ہاں تے اجیہیاں آباد شاد جو اوہناں دے مہاندے سانوں خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری وچ اماندے ملدے ہن۔ وگی پاروں کچھ شعر ویکھدے آں:

تھیاں سر سبز فرید دیاں جھوکاں
سہجوں ختنکی چائی سوکاں

.....

تھیاں سر سبز فرید دیاں جھوکاں
مہروں سبز تھیاں ول سوکاں

.....

یار تھئی اے رشک ارم دی
ٹک سڑ گئی جڑھ ڈکھ تے غم دی

ایس عظیم صوفی شاعر دی شاعری اسانوں مناجات تے دعاواں وانگ دسدی اے جو اوہ اپنی دھرتی، اپنے وسیب تے اوتھے وسدی رسدی لوکائی کان پئے کریندے نیں۔ سوکے ڈکھ تے غم دی جڑھ نوں جیوں، سچ، ختنکی تے مہر نے سر سبز جھوکاں دا جو رنگ روپ چاڑھیا اے تے جیوں برکھا پاروں سچ بار وی جنت مثال بنی اے، اوہ ورکھا اوں ای مناجات تے دعاواں دا سٹا اے جو خواجہ ہوراں دی شاعری وچ سانوں دسدا اے۔

اک پاسے جتھے ایہہ آکھیا جاندا اے جو خواجہ ہوریں وحدت الوجود سوچ رکھن والے بہوی اچے سچے شاعر نیں اوتھے ای اوہناں دی پنجاب دی دھرتی تے اوہدی لوکائی دے سپین بارے شاعری پڑھ کے ایہہ وی منا پمدا اے جو اوہ شہودی، نشانیاں دی شہادت نوں انج کامل صورت وچ اپنی شاعری وچ بیان کردن جو تہاڈیاں اکھاں سامنے سگویاں تے سوگھیاں مورتاں

دی آمد تے آپ روہی کول وسیندے ہن تے روہی دی رکن من بدلاں
دی گجکاراں دے موسم توں لُطف اندوز تھیندے۔ کیونکہ روہی وچ
بارش تھیون نال روہی دا ہر ہک ون سانواں نرویا تھی ویندا ہاتے روہی
دا ماحول رومانوی تھی ویندا ہاتے او رومانوی انداز دی شاعری وی خواجہ
صاحب دے کلام وچ ملدی ہے۔

روہی مینگھ مہاراں، کھمنیاں کھمدیاں اج کل

لانے پھوگ فرید دے، درد دیس دے درمل (2)“

وحدت الوجود فکر، پنجاب دھرتی دی سراپا نگاری، برہا، وجوگ توں وکھ اوہناں دی
شاعری وچ جو انگ اگھڑویں طور تے سامنے ادا اے اوہ اوہناں دی زبان دی شیرینی تے
مٹھاس اے، جو اک پاسے تاں روح دیاں تاراں نوں چھیڑدی ہے تے دوائے پاسے وجود وچ
اک نولیکے رنگ دا سواد بھر دیندی اے۔ شاعری وچ زبان دی نوبیکلنا ای اے جیس نوں مگھ
رکھدیاں اوہناں دے کلام دے مڈھلے سودھ کاراں وچوں اک سودھ کار عزیز الرحمن عزیز ہووے
”دیوان فرید“ مترم۔ مشرح اور مصوّر“ دے پیش لفظ وچ ایس گل دا اظہار کجھ ایجیے رنگ وچ
کردن:

” (ترجمہ) اوہ بہاول پوری (ملتان) زبان دے قادر الکلام، بے

نظیر تے اُچے سچے شاعری ہائے تے ایہہ لفظ حقیقی معنیاں وچ اوہناں
دی شاعری واسطے ورتے گئے نیں۔ ایہدے وچ کسے قسم دا کوئی مبالغہ
نہیں۔ اوہ ملتان زبان دے اوّل الشعراء تے خاتم الشعراء ہائے۔
اوہناں سدھی سوز تے گداز، بہاول پوری درد تے پیڑ، ایران دی
نازک خیالی، ہندوستان دی موسیقی تے عربی جذبات دے نال انج رلا
ملا دتا آہا جو ایہہ آکھناں مشکل ہے جو اوہناں دے کلام وچ جذبات،

شاعری، موسیقی تے سلاست وچوں کیہڑا رنگ ڈھیر نمایاں ہے۔“ (3)

ایس ای دیوان وچ شامل عبدالرشید نسیم طالوت ہوراں دے مقالہ وچ مذکور اک واقعہ
دا حوالہ ایس پکھوں وی ڈھیر ذکر جوگ لگدا اے جو اوہدا تعلق خواجہ صاحب ہوراں دی اک جگت
مشہور کافی دے قافیے نال سمبندھ اے۔ گھٹ ودھ سوہنیاں تے آدھار ایس مقالے وچ اوہناں
خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری دے سبھے رنگاں تے چانن پایا اے۔ ایہہ واقعہ جیہدا استھے
ذکر کیتا جا رہیا اے، اوہ اوہناں ”مقائیس المجالس“ وچوں درج کیتا اے جو خواجہ صاحب ہوراں

دے فرمودات تے حالات و واقعات نال جڑی اک مستند کتاب اے۔ واقعہ کجھ انج ہے:

” (ترجمہ) آپ دی اک کافی ہے جیس دا مطلع ہے

اساں سو بد مست قلندر ہوں کڈیں مسجد ہوں کڈی مندر ہوں

ایہدے وچ اک بند ہے

کتھاں درد کتھاں درمان بنوں کتھاں مصر کتھاں کنعان بنوں

کتھاں کچھ بھنجھور دا شان بنوں کتھاں واسی شہر جلندر ہوں

ایس وچ ”شہر جلندر“ دا لفظ کافی کہن ویلے آ گیا تے اوس ویلے شیت

ذہن وچ ایہہ خیال آہا جو سوہنی جالندر دی رہن والی ہے۔ مگر سولائ

سالائ مگروں جد ایس کافی تے حضور نے غور کیتا تاں پتہ چلیا جو سوہنی

تاں گجرات دی آہی، ایس ای فکر وچ پھیر حال وارد ہويا تے حضور

نے محسوس کیتا جو لفظ دی بندش صحیح ہوئی ہے تے ایہدی تاویل بجائے

”جلندر“ دے ”جل اندر“ (پانی وچ) ہے تے ایہہ تاویل اُکا تاویل

ای نہیں سگوں لفظ بند دے اندر مندری وچ نگ دی مثال رکھیا گیا

ہے۔“ (4)

خیر جیویں کہ کچھے وی آکھیا گیا اے خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری وچ ناواں،

تھاواں دا ورتارا تاں عام ملدا اے اوہ تاں پنجاب بھر دیاں جوہاں، بیلیاں، وستیاں، جھوکاں

تے تھل ماڑواں، شہراں نوں وی رساندے وساندے نظریں پئے آمدے نیں مڑ اوہناں بار،

دشت تے کھیت کھلیاں وی آباد کیتے ہوئے نیں، ایٹھوں تیک جو اوہناں دی شاعری وچ جڑی

بوٹیاں دا ذکر وی دلہر شیواں وانگ ای ہوندا پیا دسدا اے، سگوں ایہناں ڈھیر تے اماندا پیا ہوندا

دسدا اے جو ایس اچ اجوک دے کسے ذراعت دے ماہرتوں وی پچھھے تاں اوہنوں وی گھٹ

ای پتہ ہووے جیویں کنڈڑی کرڑ، دھامن، یوسی، ساگ، سنہ، کانہہ، سنیوں، کھپ، اک، گندی

بوٹی، پھیل، لدنی، پھوگ، لونگ، کترن، بکھڑا، برم ڈنڈی، بوکھلی، کور، گوپان تے ہور، مثال وجہوں

کجھ شعر ویکھدے آں:

لانے پھوگ فریدا سو ہسیاں سٹ گھر بار تے بار وسیاں

کرڑی تے ونج جھوکاں لتیاں اچ کل ٹوبھا وس پیا (5)

انج ای اک ہور کافی اندر ایہناں شیواں دا ذکر کجھ ایس طرح پئے کردے نیں:

روہی وٹھری گھاہ تھلے مٹڑیں لگیاں جاگاں
 گائیں سہنس سوائیاں سے سے چرن کوراگاں
 سندھڑی ڈکھڑے گھاڑے روہی ملڑے بھاگاں
 لانے پھوگ پھلاریئے رل مل چاروں ڈاگاں
 ڈیہناں ڈوڑے ڈورا پڑے راتیں روندیں جاگاں (6)

آساں جد اوہناں دی شاعری وچ دھرتی دے موسماں، باران، برکھا، گھاہ بوٹ،
 بدلدیاں رتتاں نوں بیان کردے ویکھدے آں تاں اوہناں نوں ڈون سوائی لذت ماندے پئے
 ویکھدے آں اسماں نوں پنجابی دی شعری ریت اندر اجیہا کوئی دوجا شاعر نہیں دسدا جو رتیں تے
 موسماں دے بیان اندر رچی رچائی حیاتی نوں ساڈے ساہنے بہوں بھروسے طور تے بیان کردے
 دسدے نیں۔

دینہہ فرید آباد تھیوسے مال مویشی شاد تھیوسے
 دل دردوں آزاد تھیوسے چولے انگ نہ مانوں دے
 آئے مست دیہاڑے ساون دے

.....

پردیسی یارا، وا پورب دی گھلے
 جے تیں پانی پلہڑ نہ کھنشی کون بھلد سندھ جَلے
 روز بروز فرید ہے لذت طبع ڈیہنو ڈیہنہ کھلے (7)

اوہناں دی شاعری، اوہناں سبھ رنگاں نال رنگی ہوئی اے، جو رنگ پنجاب دی دھرتی
 اُپر کھلے پسرے ہوئے نیں ایس توں وی ودھ ایہہ اکھناں ڈھیر چچواں، ڈھیر مناسب راہسی
 جو اوہ سبھے تہذیبی نشانیاں اوہناں دی شاعری وچ ملدیاں نیں جو وادی سندھ دی تہذیب دا حصہ
 نیں۔ خواجہ فرید پنجابی شاعری دی اوس لڑی دے اخیر لے شاعر نیں جیہناں پنجاب دی رہتل،
 لوک داستاناں تے فوک شاعری نوں اپنی فکر وچ گنھیا، رچیا تے تصوف دیاں روحانی سینتراں
 راہیں بیان کیتا، آپوں وی سرمستی دی ایس ترنگ دا سُرور مانیا تے لوکائی نوں وی مادی حیاتی تے
 دنیاوی فکراں دیاں تنداں تروڑ کے ایس کائنات دے ست نوں اپنی اصل دیاں جڑاں
 نوں کھوجن تے پچچانن بارے اگھیریا۔ اصلوں آپ اک صاحب حال صوفی تے سالک ہائے،
 آپ دی شاعری تے حیاتی وحدت الوجود دیاں ڈونگھیاں رمزیاں تے شہود دیاں جلویاں توں
 بھرپور نظر آوندی اے۔ اوہناں فطرت دے سمپن تے قدرت دے جلویاں نوں حتی تے سچے

رنگاں وچ پیش کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری ساڈے نوک کلچر، وسیع، رہتل تے لوک داستاناں دے کرداراں وچوں نِری بھٹی اے۔ اپنی دھرتی پر چھاواں تاندے تے مہکاراں کھلاردے گھاہ بُوٹے، رُکھ تے پھل پھلڑے اوہناں دی شاعری دیاں وڈیاں علامتاں نیں۔ روہی، ماروٹھل، چولستان تے اوہناں پر ورھدی برکھا، آل دوالیوں واہندے تے لنگھدے ندیاں تے دریا، ہیر رانجھا، سسی پنوں، موہل میندھرا، سوہنی مہینوال، ایہہ سبھے پاتر اوہناں دی شاعری وچ ساہ لبندے، جیندے جاگدے نظریں پوندن۔ حسن فطرت تے عشق حقیقی اوہناں دی شاعری دے اجھے سوے نیں، جیہناں وچوں ابدالاباد تیک محبت تے چاہت دا رس سُردا راہسی۔ انج خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری پڑھدیاں ایہہ گل ساڈے اُتے نتر کے ساہنے آؤندی اے، جو اوہناں حیاتی دے سبھے موضوعاں نوں بہوں سوہنے ڈھنگ نال بیانیا اے، پر جو دو موضوع اگھڑویں دسدن، اوہناں وچ وحدت الوجودی فکر دا اظہار تے فطرت نگاری، فطرت نگاری دے کچھوں دھرتی دے رنگاں دا بیان ڈھیر گھوڑا اے۔ فطرت نگاری تے خواجہ غلام فرید دے سرنوایں راہیں اسلم رانا ہوریں اوہناں دی شاعری وچ منظر نگاری تے نظاریاں دے بیان ڈھنگ نوں اجھے سوہنے اکھراں راہیں بیان پئے کردن:

”جدوں اسیں خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں پڑھنے ہاں تے اک جیوندا جاگدا منظر اکھاں ساہنے نچن لگ پیندا اے۔ جیہدے وچ ریت دے بے، پانی دے ٹوبھے، نکلیاں نکلیاں وستیاں، چردیاں بھیدیاں بکریاں تے مال پشو، ون، کریردے رُکھ، لانے، بھونے، پھوگ تے ون سونے گھاہ بوٹ نظریں آؤندے نیں۔ ایسے طرح روہی دے وسنیک نیں، جیہناں دیاں مورتاں تے حیاتی دے روز مزہ دے وکھو وکھ کچھ پڑھن والے دے ساہنے آجاندے نیں۔ انج اک وگدا دریا تے اوہدے وچ ہولی ہولی رڑھدی بیڑی اے۔ پھیر ایس ریتتی روہی وچ جدوں لوک تے مال ڈنگر پانی لئی ترسدے رہندے نیں تے مینہ دا اک چھٹا اوہناں دی حیاتی وچ اک نویں لہر پیدا کر دیندے نیں۔“ (8)

اوہناں دی شاعری وچ ایہہ پانی دے ٹوبھے، نکلیاں نکلیاں وستیاں، چردیاں بھیدیاں بکریاں، ون کریردے رُکھ، لانے، پھوگ تے ون سونے گھاہ بوٹ دھرتی دا ہار سنگھار ای نہیں ایہدے وچکار کدائیں اوس محبوب دی محبت دی مہک وی اے جو ایس حُسن دی کاری گری دا کارن اے، کاری گری جو اسان نوں خواجہ سسین ہوراں دی شاعری وچ نظر دی اے۔ بھادیں اوہ

ایہنوں تھل مارو، دشت بیاباں، جنگل بربر تے سُج اُجاڑ دیاں تشبیہاں تے استعاریاں نال پیش کردے نیں پر ایہدے وچ اک حُسن، اک خوبصورتی پیدا کر دیندن، کدی اوہناں دا ایہہ بیان اُداسی تے غمگینی دا اظہار ہوندا اے تاں کدیں سہین تے دلکشی دا جیویں اوہناں دی ایس کافی وچ ایس دا بھرواں اظہار کیتا گیا ہے:

روہی وٹھڑی ٹوبھا تار وے آمل تُوں سیگا یار وے
تھئے تھلویے باغ بہار وے چودھار گل گلزار وے
آئے سکھ سہاگ دوار وے گئے ڈکھ وی آر دے پار وے (9)

ایس کافی دے اندر جتھے اک پاسے روہی وٹھن یعنی مینہ وسن دی اماندی خوشی پئی تھیندی اے تے اوس مینہ وسن نال ٹوبھا تار ہون، تلاواں دے پانی نال بھریجن پیا نظر دا ہے جو آون والے پورے سال دی آس اُمید بنیا کھلوتا اے تاں اتھائیں اپنے سینگے یار، اپنے پانی سجن، بالین دے سنگی نوں پئے سدا دیوندے نیں۔ ایس آروں جو ایہی اوہ دیہاڑ ہن، جیہناں دیہاڑیاں اندر اپنے بالین دے ایہناں ہانیاں نال مل بہن، دکھ سکھ ون ورتن، ہویاں بیتیاں سانجھیاں کرن دا ڈھیر سواد آوندا اے تے ایس سواد نوں مانن ای اسل حیات ہے۔ صحیح معنیاں وچ ہڈھائی ورتی زندگی اے۔

خواجہ ہوریں روہی، چولستان نوں وی باغ ارم واسطے رشک بنا کے پیش کردے نیں، ایس کپھوں محمد کریم تونسوی ہوریں اپنے اک لیکھ ”خواجہ فرید کی روہی“ وچ لکھدے نیں:

”(ترجمہ) خواجہ فرید ہوراں دے کلام وچ روہی اصل وچ اک صاف ستھری، بنا لوبھ لالچ، محبت نال بھری دھرتی ای نہیں سگوں اک سبب یاں نشان وی ہے۔ جیہدے راہیں عاشق محبوب دے دیس دی یاد تازہ کر لیندا اے تے پھیر ایہدے نال اپنے ہر ڈکھ دا علاج تے درد دا درماں لہھ لیندا ہے۔ روہی دے ایس نشان وچ ”بھاگ سہاگ“ دی رت یعنی ساون کتنا من بھاواں جا پیدا ہے تے دھرتی میگھ ملہار دے کتنے نظاریاں نوں جنم دیندی ہے۔ ایس ای نشان وچ بوٹے گل گلزار وی بندے نیں تے درد بھرے دل وچوں ایہہ دعا وی نکلدی ہے جو شالا ”یعنی اللہ کرے“ موڑم دوست مہاراں، میرا دوست آپنی اونٹی دیاں مہاراں یاں واگاں میرے ول چاموڑے۔ ایس لئی روہی وچ ساون دے آون دا ذکر خواجہ فرید دی کافی دی زباناں سُنینے

روہی وٹھری مینگھ ملہاراں بوٹے بوٹے تھنیاں گلزاراں
 شالا موڑم دوست مہاراں بھاگ سہاگ دا موسم آیا (10)“
 خواجہ فرید (1901ء-1845ء) ہوراں دی پوری حیاتی بھادیں سانوں وحدت الوجودی فکر
 دا نمونہ دسدی اے تے اوہناں مجاز دے رنگ وچ حقیقت نوں ای اپنی شاعری دا موضوع بنایا۔
 پر اوہناں شہود نوں تے قدرت دے جلویاں نوں اپنی سوچ وچ لازم تے بھرویں تھاہر دتی آپنے
 مجاہدے تے مشاہدے نوں وی سیر ذات و کائنات دا ناؤں دتا تے ایہہ آکھ کے ”ہے حسن دا
 جلوہ ہر ہر جا، سبحان اللہ سبحان اللہ“ آپنے کلام دے اوڈھر لگی حقیقت نوں کھولدے تے کھلار دے
 رہے۔ اوہناں آپنی روح تے آپنے من دیاں رمزاں نوں فطرت ولوں کھلارے شہودی جلویاں
 وچ نکلیا تے مڑ کے اوہناں دا اظہار وی بہوں ڈھکویں رنگاں وچ کیتا۔ ایس ای حوالے نال
 دلشاد کلانچوی ہوریں اک جاتے لکھدن:

”آپ جاندے ہن جو ثقافتی علامتاں خالص علاقائی تے جغرافیائی
 حالات دی پیداوار ہن تے ایہناں دے نکلن تے جمن دی جا خود
 تہذیبی تے ثقافتی زندگی ہوندی ہے۔ ایس واسطے اوہناں وی آپنیاں
 ساریاں علامتاں روہی دے وس وسیب تے ایہتوں دی ثقافت کنوں
 گھدن۔ ایہا وجہ ہے جو اوہناں میخانے دے حوض دے کنارے بہن
 تے روہی دے ٹوہے نوں ترجیح دتی۔“ (11)

انج اسیں پنجاب دھرتی دی رہتل، وسیب، رکھاں، کھیتاں کھلیاناں، بارانی ٹہیاں تھلاں،
 روہی تے برکھا ورہن مگروں نکھرے لینڈ سکپ نوں جیس شاعر دی شاعری وچ سجیا سنوریا، کھریا
 تے شنگھاریا ویکھدے آں اول بنا شک خواجہ غلام فرید ای نیں۔

حوالے

- *رائٹران ریڈینس، لمز، لاہور۔
- 1- ڈاکٹر اسلم رانا، رمز روایت (لاہور: عزیز پبلشرز، جولائی 1993ء)، 239-238۔
 - 2- رحیم طلب، ”خواجہ سنیں دے کلام وچ روہی“، فرید وچار مرتبہ۔ زاہد حسن (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، نومبر 1999ء): 367-366۔
 - 3- عزیز الرحمن عزیز، دیوان فرید (بہاولپور: عزیز المطالع الیکٹریک پرس، س۔ن۔)، 10۔
 - 4- عبدالرشید نسیم طالوت، دیوان فرید، مقدمہ، مرتبہ۔ عزیز الرحمن عزیز (بہاولپور: عزیز المطالع الیکٹریک پرس، س۔ن۔)، 80۔
 - 5- محمد آصف خان، آکھیا خواجہ فرید نے (لاہور: پاکستان پنجابی بورڈ، فروری 1994ء)، 58۔
 - 6- محمد آصف خان، 236۔
 - 7- مولانا نور احمد فریدی خواجہ فرید۔ حالات زندگی کشف وکرامات (ملتان: جھوک پبلشرز، ستمبر 2008ء)، 66-65۔
 - 8- اسلم رانا، یار فرید (لاہور: نیلی بار اکیڈمی، مارچ 1987ء)، 91۔
 - 9- قیس فریدی، دیوان فرید (ملتان: جھوک پبلشرز، قلعہ کہنہ قاسم باغ بیرون دولت گیٹ، 2004ء)، 216۔
 - 10- محمد کریم تونسوی، ”خواجہ فرید کی روہی“، عکس فرید، مرتبہ۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی (ملتان: سرانگی ادبی بورڈ، 1999ء)، 62۔
 - 11- دلشاد کلاٹچی، کون فرید نصیر (بہاول پور: سرانگی لائبریری، 1982ء)، 49۔

فیض احمد فیض اک اُچ کوٹی ناہر

ABSTRACT

Sialkot, rich in culture and literature, is not only adorned with a history of conflicts and battles but also brimming with revolutionary thoughts and resistance sentiments. In this vibrant tapestry, Faiz Ahmad Faiz, a modern poet, writer, journalist, and historian, holds a significant place as a crucial voice of resistance against the prevailing system. Undoubtedly, he was a prominent leader of the progressive movement who fearlessly represented the interests of the oppressed classes with great courage.

This research article presents Faiz Ahmad Faiz's Punjabi poems, previously published in various books, as a testament to his contribution to Punjabi literature. An effort has been made to showcase the poet in the context of Punjabi literary traditions, emphasizing his overall impact and unique aspect of resistance thinking. Although some of his verses are well-known, many people are unaware of the depth of his expression in Punjabi.

The article not only introduces Faiz Ahmad Faiz as a Punjabi literary figure but also aims to highlight his complete works with proper references. The foundation of the article is based on the examination of Faiz's Punjabi

poetry, revealing his profound influence and distinctive perspective on resistance. While some of his verses are popularly known, this article endeavors to bring forth the entirety of his Punjabi poetic expression, allowing readers to appreciate it within the broader tradition of Punjabi literature.

تاریخی حوالے نال ویکھیا جائے تے سیالکوٹ اک اچھی تاریخی بستی اے جیہدا کھوج کھرا ہزاراں سالوں توں ملدا اے۔ راجا برہم پرکاش دا دور 800 قبل مسیح بن دا اے۔ (1) علمی حوالے نال ویکھیا جائے تے مغلاں دے دور وچ وی اتھے دوجے مکالم چوں پڑھیا آندے رہے۔ ملا عبدالحکیم سیالکوٹی، حافظ برخوردار تے سید جماعت علی شاہ محدث دہلوی ورگے عالم اتھے علم دا نور ونڈ دے رہے نیں۔ ادبی حوالے نال وی ایہہ جگہ بڑی اچھتا رکھدی اے۔ فارسی، عربی، انگریزی تے اردو ادب دے کئی وڈے شاعر پیدا ہندے رہے نیں۔ اردو تے فارسی ادب وچ ڈاکٹر علامہ اقبال ورگے اکو ای انقلابی شاعر دا ناں کافی اے۔ ایس علاقے وچ فارسی ادب دے حوالے نال میرا تحقیقی مضمون پیغام آشنا اسلام آباد وچ چھپ چکيا اے جدوں کہ پنجابی تے اردو دے ساچھے شاعراں بارے میرا مضمون ”چراغ“ دے دوجے اڈیشن لئی چنیا جا چکيا اے۔

پنجابی ادب دے حوالے نال قدامت دی گل ہووے تے پہلے شاعر پورن بھگت نیں۔ ایہہ راجہ سالباہن دے پتر سن۔ ایہناں دی پنجابی شاعری دا نمونہ ”داستان پنجابی زبان و ادب“ وچ موجود اے۔ (2) صاحب کتاب ڈاکٹر سید اختر جعفری ہوراں ایہناں دا جنم ورھا 970ء دیا اے جدوں کہ راجہ سالباہن دا دور سرزمین سیالکوٹ وچ ”56 سال قبل مسیح“ (3) لکھیا ملدا اے۔ ایہناں توں بعد ستارہویں صدی عیسوی وچ اتھے حافظ برخوردار رانجھا ہوراں چٹی شیخاں سیالکوٹ وچ ڈیرہ لایا۔ (4) مطلب سیالکوٹ وچ پنجابی ادب دی تاریخ بڑی پرانی تے کھلری ہوئی اے۔ سیالکوٹ دیاں نویاں حدان وچ میری تحقیق دے مطابق ساڈھے چار سو توں ودھ پنجابی شاعر تے نثر نگار ہو چکے نیں۔ میری نویں کتاب ”پنجابی ادب دی روایت سیالکوٹ وچ“ وچ 453 پنجابی شاعراں تے نثر نگاراں دا ذکر موجود اے۔ اردو ادب دے حوالے نال جے ماضی قریب دی گل کہتی جائے تے امجد اسلام امجد تے فیض احمد فیض ورگے اُچ کوٹی شاعراں دا وجود ایس جگہ دا مان تے تران اے۔ امجد اسلام امجد تے ایسے سال 9 فروری نوں فوت ہوئے نیں اللہ تعالیٰ اوہناں نوں جنت الفردوس وچ جگہ دیوے۔ آمین

ہتھلے لیکھ وچ اسیں اردو دے عظیم شاعر، انگریزی دے مشہور انشاء پرداز تے مدیر، صحافی تے ادیب فیض احمد فیض ہوراں دی پنجابی شاعری دا ذکر کراں گے۔ فیض احمد فیض 1910ء وچ سلطان احمد خان ایڈووکیٹ تے سلطان فاطمہ دے گھر کالا قادر خان نارووال وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی پڑھائی پنڈ وچوں کیتی تے قرآن پاک وی حفظ کیتا۔ 1921ء وچ چوتھی وچ داخل ہوئے، 1927ء وچ دس کیتیاں، 1929ء وچ انٹر تے 1931ء وچ بی اے کیتا۔ 1934ء وچ ایم اے عربی فرسٹ ڈویژن نال پاس کیتا۔ 1935ء وچ ایم اے اوکالج امرتسر وچ انگریزی دے لیکچرار لگے۔ ایہناں 1942ء وچ ایہہ نوکری چھڈی تے پاک فوج دے محکمہ اطلاعات عامہ وچ کیپٹن دے طور تے کمیشن لیا۔ لیفٹیننٹ کرنل بن کے پاک فوج وی چھڈ دتی۔ ایس توں بعد ایہناں صحافت دا میدان چُنیا۔ ڈیلی پاکستان ٹائمز، روزنامہ امروز تے ہفت روزہ لیل و نہار دے مدیر رہے۔ فوج وچ آن توں پہلاں ماہنامہ ادب لطیف دے مدیر وی رہ چکے سن۔ پہلاں سیفٹی ایکٹ دے تحت گرفتار ہوئے تے راولپنڈی سازش کیس وچ وی چار سال توں ودھ قید کئی۔ پاکستان آرٹس کونسل لاہور دے سیکرٹری وی رہے۔ 1962ء وچ لندن گئے تے ایسے سال ایہناں نوں روس دا مشہور ترین لینن ایوارڈ دتا گیا۔ ایس توں بعد سر عبداللہ ہارون کالج دے پرنسپل مقرر ہوئے، 1967ء وچ ایس ذمہ داری توں وی سبکدوش ہو گئے۔ بعد وچ تنظیم آزادی فلسطین دے ترجمان رسالے LOTAS دے ایڈیٹر بنے۔ کجھ چر فلمی صنعت نال وی جڑے رہے۔ 74 سال دی عمر وچ 20 نومبر 1984ء نوں چلانا کر گئے۔ (5) عالمی پدھر دے اردو شاعر شمار ہندے نیں۔ پاکستان ٹائمز ورگے اخبار دے مدیر اعلیٰ وی رہے۔ اوہناں ترقی پسند شاعر تے ادیب دے طور تے بڑی نامنا کھٹی۔ اردو شاعراں دی پہلی صف وچ کھلوتے ہوئے نیں۔ مدھولے ہوئے طبقیوں دی گل کرن والے ایس شاعر دی مہانتا چڑھدے سورج وانگ روشن اے۔ ہر نویں دن نال ایہدے وچ وادھا ہو رہیا اے۔

اردو ادب تے انگریزی صحافت دے نال نال ایہناں پنجابی ادب دی سیوہ وی کیتی۔ ایہناں دی پنجابی شاعری پڑھ کے ثابت ہو جاندا اے پئی اک شاعر تے ادیب جدوں اپنی مادری زبان وچ گل کر دا اے تے اوہ بڑی رواں، سوادلی تے تکھی بن جاندی اے۔ ماں بولی وچ دل دی گل کرن لگیاں سوکھ محسوس ہندی اے تے سُنن والیاں نوں سمجھ وی چنگی آندی اے۔

فیض احمد فیض ہوراں اردو ادب نوں ”نقش فریادی“، ”دستِ صبا“، ”زندادان نامہ“، ”دستِ تر سنگ“، ”سرِ وادی سینا“، ”شامِ شہریاراں“، ”مرے دل مرے مسافر“، ”صلیبیں

مرے در پیچے کی، ”میزان“، ”متاح لوح و قلم“، ”غبارِ ایام“ ورگے ہمیشہ زندہ رہن والے شعری مجموعے دان کیجے۔ ہن تے ایہناں دا زیادہ تر کلام اک ای جلد ”نسخہ ہائے وفا“ وچ مل جاند اے۔ ایہناں نال پیار کرن والے تقریباً سارے جان دے نیں پئی ایہناں اپنی مادری زبان پنجابی وچ وی شاعری کیتی پر کئی کو کیتی ایہدے بارے گھٹ لوک جان دے نیں۔ ایہ کلام مقدار وچ تے گھٹ اے پر معیار دے حوالے سے قابل تقلید اے۔ ایہناں دی اک نظم تے اپنی مشہور ہوئی پئی ماں بولی پنجابی توں بہت دور ہو چکے لوکاں دی زبان اُتے وی جاری ہو جاندی اے۔ پوری نظم ناہری تے روایت نوں توڑ کے کجھ نواں کرن دا سدا بن کے سامنے آندی اے۔ اوہناں سبھ توں ودھ استحصال دا شکار طبقہ یعنی کسان، ہاری، راہک، واہی وان تے کھیت مزدور دی گل کیتی اے جنہوں کدی وی مان نہیں ملیا، اوہدیاں کوششاں دی تعریف نہیں کیتی گئی تے اوہنوں چٹ کپڑیے طبقے وچ بن دی تھان نہیں دتی گئی۔ فیض احمد فیض ہوراں استحصالی قوتوں دے خلاف واہی واناں نوں اُٹھ کھلون دا سنیہا دتا اے۔ اک مٹھ ہون سدا دتا اے تے اپنا حق لین لئی آخری حد تک جان لئی پریریا اے۔ ”ربا سچیا“ پوری نظم نیٹ تے پئی ہوئی اے، سوکھی لہج جاندی اے۔ اتھے ایس نظم صرف اک بند پیش اے:

ربا سچیا توں تے آکھیا سی
جا اوئے بندیا جگ دا شاہ ہیں توں
ساڈیاں نعمتاں تیریاں دولتاں نیں
ساڈا نیب تے عالیجاہ ہیں توں
ایس لارے تے ٹور کد چچھیا ای
کیہہ ایس نمائے تے بیتیاں نیں
کدی سار وی لئی او رت سائیاں
تیرے شاہ نال جگ کیہ کیتیاں نیں

چنگا شاہ بنایا ای رت سائیاں

پولے کھاندیاں وار نہ آوندی اے (6)

ایس نظم وچ شاعر نے ذاتی گل نہیں کیتی سگوں اک مدھولے ہوئے طبقے دی گل کیتی اے۔ اوہناں ساریاں مزدوراں، راہکاں، نکلے زمینداراں تے مہاتراں دی گل کیتی اے جیہناں دی محنت، مشقت تے جان ماری اُتے دو جے موجاں مان دے نیں۔ اج دا واہی وان ای وکھ

لوو۔ چوی سوتوں مونجی ویچ کے سولوں ہزار توں توڑا چول خرید رہیا اے۔ ایس نظم دا آخری بندالبتہ بلونا دین والا اے۔ رب نال شکوہ اے تے اوہدی ہوند اُتے سوالیہ نشان بن کے ساہمنے آندا اے۔ ایہنوں کجھ نقاد رب دا انکار وی کہندے نیں پر ایہہ گل ٹھیک نہیں۔ پوری نظم ویچ کتے وی رب دی ہوند نوں چیلنج نہیں کیتا گیا۔ ایہہ انداز اوس بندے دا اے جیہنوں رب تعالیٰ نال بڑی بے تکلفی اے، بندہ رب نال دل دیاں گلاں وی کری جا رہیا اے تے اخیر اُتے ایہہ وی کہہ جاندا اے جے توں میرے کم نہیں آنا تے فیر میں کتھے جاواں۔ کہیا جا سکدا اے جے ایہہ اوس بندے دا لاڈ اے جیہدیاں ان گنت دعاواں پوریاں ہندیاں نظر نہیں آ رہیاں ہوں۔

پنجابی زبان فیض صاحب دی مادری زبان سی۔ اوہناں ساری عمر اردو ویچ شاعری کیتی پر اپنی ماں بولی پنجابی نوں وی چیتے رکھیا۔ میرے علم دے مطابق ایہناں پنجابی ویچ ست نظماں لکھیاں جیہناں ویچ اک قطعہ وی شامل اے۔ چار نظماں تے اک قطعہ ”شام شہر یاراں“ ویچ تے دو نظماں ”مرے دل مرے مسافر“ ویچ چھپیاں نیں۔ ایہناں دوواں کتاباں توں اک گل تے ایہہ ثابت ہندی اے پئی اپنے اردو کلام دے مجموعے ویچ مادری زبان پنجابی دا کلام شامل کرن دی روایت پیڈی اے تے ایہنوں فیض احمد فیض ورگے اُچ کوئی شاعراں وی نبھایا اے۔ ایس لئی اج وی ایہہ طریقہ اُچ ای قابل عمل اے جنج کجھ دہاکے پہلاں سی۔ دوجی گل ایہہ پتا چل دی اے پئی بندہ شاعری بھاویں جیہدی مرضی زبان ویچ کرے یا علمی تے ادبی نثر جیہڑے مرضی مضمون یا زبان ویچ لکھے پر اپنی مادری زبان نوں وی یاد رکھے۔ پنجابی زبان نال اپنا تعلق دس دیاں فیض احمد فیض ہوراں اک واری اپنے اک ٹی وی انٹرویو ویچ دسیا سی:

”آساں گلبرگاں، تے ماڈل ٹاڈناں ویچ رہن والے پنجابی کیویں

لکھ سکدے ساں۔ پنجابی لکھن لئی لوکاں ویچ جانا پیندا اے۔ اوہناں

دیاں آساں پیاساں دا ساٹھی بننا پیندا اے۔ جیوں شاہ حسین، بلھے شاہ

تے وارث شاہ لوکاں ویچ رہے تے اوہناں دیاں آساں پیاساں دا

ساٹھی بنے۔ آساں پنجابی ویچ کیویں لکھ سکدے ساں“۔ (7)

ایس اقتباس توں پتہ لگدا اے جے اوہناں اپنے پنجابی ویچ نہ لکھن دا جواز پیش کیتا اے۔ اج ساڈے پنڈاں تے شہراں دے ان گنت لوک ایہہ جواز اپنے ولوں پیش کر سکدے نیں پر حقیقی گل ایہہ وے پئی اپنی شناخت، رہتل مطلب ثقافت تے ہوند نوں بھُل جانا وڈے گھائے والی گل اے۔ زبان اک اجیہا دُھرا (مرکز) اے جیہدے دوالے قومی شناخت تے ثقافت دا کھلار اک رہتل دی شکل ویچ نکھر دا اے تے اک مٹھ ہندا اے۔ ایس لئی مادری زبان

نوں کدی وی نہیں بھلنا چاہی دا۔ پنجابی وچ شاعری کر دیاں فیض احمد فیض ہوراں دے لہجے وچ اپنے نال روہڑ کے لے جان والی اک روانی آ جاندی سی۔ اوہناں ہجر، فراق تے جبرنوں اُستادانہ ڈھنگ نال اک مک کیتا اے۔ معشوق نے ہمیشہ عاشق دا استحصال کیتا اے۔ عاشق بھوویں مرد ہووے تے بھوویں عورت، معشوق دیاں نک نال کیراں کڈھا چھڈ دا اے۔ فیض احمد فیض ہوراں وی اپنے محبوب لئی بڑا کجھ کیتا پر اوہناں دی سدھر فیرو پوری نہ ہو سکی:

تیرے قول تے اساں وساہ کر کے

جھانجراں وانگ، زنجیراں چھنکائیاں نیں

کدی پیریں بیڑیاں چائیاں نیں

کدی کئیں مندریاں پائیاں نیں (8)

ایس نظم وچ وچھڑے سخن دی جدائی دا دکھ بیان کیتا گیا اے پر ایہدے وچ گُوڑا گھٹ کرنا، مٹھوے بول، قول تے وساہ کرنا، جھانجراں زنجیراں وانگ چھنکانا، کاگ سدنا، اُلاہے لاہنا، بسم اللہ آکھنا تے اوڑک توڑ نبھانا ورگیاں ترکیباں ورت کے شاعر نے اک مان جوگ کم کر چھڈیا اے۔ ”کئیں مندریاں پان نوں“ ورت کے دھید ورا نچھا ساڈے سامنے لیا کھلار یا اے تے ”پٹ دا ماس“ کہہ کے مہینوال ورگے دلیر عاشق دا چیتا وی کروا چھڈیا سو۔ فیض احمد فیض ہوریں پردیس دی زندگی دیاں گھاٹاں "وے پردیسا" وچ بڑے بھرویں طریقے نال دس دے نیں۔ ایس حوالے نال میرا وی مشاہدہ بڑا تکلیف دین والا اے۔ باہر کم کرن والے منڈے چھٹی آندے نیں، ویاہ کر دے نیں تے مہینے ڈیڑھ پچھوں باہر تر جاندے نیں۔ اوپرے تھاں نویں ووہٹی کج گزارہ کر دی اے، کج محتاجی دی زندگی گزار دی اے تے نکلیاں نکلیاں گلاں لئی دو جیاں دے مونہاں ول ویکھدی اے۔ سال دو سال بعد مہینے پندرہ دن دا ساتھ، فیر دو دو تن تن بچے، ایہناں بچیاں نوں بغیر محرم دے سنبھالنا کنا اوکھا اے، ایہدا اندازہ ایڈا سوکھائیں۔ پردیسی آپ وی بڑی تکلیف وچ رہندے نیں۔ فیض احمد فیض ہوراں نے ”گیت“ دے عنوان پٹھ اک لمی نظم لکھی اے جہدے وچ ایس موضوع تے بڑا کھل کے لکھیا اے تے پردیسیاں دے تے اوہناں دے گھر والیاں دے مسئلیاں تے چانن پایا اے۔ ایس نظم دے اک بند مضمون اے۔ ترکالاں وپلے وی مینوں تیری اڈیک رہندی اے تے سویرنوں وی میں اڈیکنی آں، توں کہو میں آخری ساہ تک اڈیکدی رہ سکنی آں، میرے آل والے دے وسنیکاں دے گھراں وچ دیوے روشن نیں، اللہ میاں مرے گھر وچ وچ چانن گھل چھڈ، دنیا وس دی پئی اے، میں وی وسنا چاہنی آں۔ مینوں تیرا پتہ تھوہ کتوں نہیں لگ دا پیا۔ ایہ نظم (9) ہجر تے وچھوڑے دے منہ زور

جذبیاء دی ترجمان اے۔

اوہ اپنی اک ہور نظم " ایک نغمہ (تارکینِ وطن کے لیے)" وچ دس دے میں پئی پردیس دی ساری نالوں دیس وچ ادھی وی لھدی رہوے تے چنگی اے۔ نویاں ویاہیاں نوہناں دھیاں دے جوان جذبیاء دے استحصال دی اک شکل لاڑے دا لاڑی نوں چھڈ کے مہییاں تے سالاں لئی پردیس ٹر جان والا رجحان اے۔ کمائی یا بہتی کمائی لئی منڈے ارج کر دے نیں۔ استحصال تے دونوں دا ہندا اے پر ایہدا اصل ذمہ دار معاشرہ اے جہدے وچ تھوڑے تے صبر، قناعت پسندی تے رکھی سکی کھا کے خوش رہن والی عادت گھٹ ہو گئی اے۔ جہدی وجہ نال ماواں، دھیاں، ویاہیاں اُچھ کر کے نویاں ویاہیاں اپنے استحصال اُتے روندیاں کر لاندیاں تے ہاڑے پاندیاں حیاتی گزار چھڈ دیاں نیں۔ ایس نظم وچوں اک وگی پیش اے:

چرنے اوہلے روون ٹیاراں

ہاڑاں کردیاں سنجیاں راسیں

ٹک رہوا تھائیں او یار (10)

فیض احمد فیض ہوراں دی اردو شاعری وچ پایا جان والا مزاحمتی رنگ پنجابی شاعری وچ وی اپنے پورے جوش تے جذبے نال مل دا اے۔ بنیادی طور تے اوہ جٹ سن ایس لئی اوہناں نوں جٹاں تے واہی واناں دیاں مستلیاں تے معاملیاں دا چنگا پتہ سی۔ ایس حوالے نال اوہ جٹاں زمینداراں نال ہون والے استحصال اُتے قلم چک دے رہے تے اوہناں نوں اپنا آپ پچھان تے استحصالی قوتوں دے خلاف اُٹھ کھلون دا سبق دیندے رہے۔ جٹاں زمینداراں تے کھیت مزدوراں دا ایہ استحصال اج وی اُچ ای جاری اے۔ ایس اتحاد دی اج وی اوئی ای لوڑ اے جی فیض احمد فیض ہوراں دے دور وچ سی۔ کاش کوئی ایہناں نوں اک لڑی وچ پروں والا تے اپنے حق کھوہ کے لین والا لیڈر لہجہ جائے۔ اوہ اپنی نظم " ایک ترانہ پنجابی کسان کے لیے" وچ کھیت مزدوراں، ہاریاں، واہی واناں، جٹاں، زمینداراں تے واہی واناں دے حق دی گل کر دے نیں تے ایس طبقے میں استحصالی قوتوں دے خلاف اُٹھ کھلون دا سدا دیندے نیں۔ ایس نظم وچ شاعر دا لہجہ بڑا تلکھا، دنگ تے لکارن والا اے۔ دکھ دکھ استحصالی ڈھانیاں، شعبیاں تے محکمیاں دا ذکر کرن توں بعد شاعر نے واہی واناں نوں اوہناں دی عظمت یاد کروان دی کوشش کیتی اے تے نابر دی دے جذبے نوں اوس پدھر تے لیان داٹل ماریا اے جتھے اوہناں دے حق محفوظ ہو سکن تے اوہ اپنے حق دی راکھی ارج کر سکن پئی کسے نوں وی اوہناں ول ویکھن یا کھوہن دا حوصلہ نہ پوے۔ کھنڈ بنان والے کارخانہ دار جدوں چاہندے نیں تے جنج چاہندے نیں واہی

واناں نوں مجبور کر لیندے نیں۔ رنگ برنگے ڈھنگاں نال لٹ دے نیں تے اپنی ایس لٹ مار
 وچ حکومتی کارندیاں نوں وی ورت دے نیں تے کسے نوں آواز چُگن دی اجازت وی نہیں
 دیندے۔ ایس نظم دا وی اک ای بند پیش اے جہدے وچ نظم دی پوری شدت سامنے آ جاندی
 اے۔ ایس بند وچ شاعر نے نابری دا سبق بڑے پیڈے ڈھنگ نال دتا اے تے واہی وان
 نوں جگ دا پالنہار کہہ کے وڈیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

بھولیا! تُوں جگ دا اَن داتا

تیری باندی دھرتی ماتا

تو جگ دا پالن ہار

تے مردا کیوں جائیں

اٹھ اُتاں نوں جقا

مردا کیوں جائیں (11)

فیض احمد فیض ہوراں کول عشقیہ موضوعاں اُتے لکھیا وی ملدا اے۔ ایہناں اک قطعہ
 پنجابی وچ لکھیا اے جہدے وچ وصل تے وصول دی گل کیتی گئی اے۔ ایہدے وچ شاعر نے
 گل تے اک امرت دے جام دی کیتی اے جہدے اوہنے اپنے یار دے ہتھوں پیتا اے پر اک
 رات وچ ہزاراں جگ جی لین والی گل ایڈی سوکھی سمجھ وچ آن والی نہیں۔ ایہدے پرت کھولن
 دا چارا پتہ نہیں کدوں تک ہندا رہوے گا۔ لہو ایس قطعے دے دو مصرعے پیش نیں جنہاں بارے
 صفحیاں دے صفحے لکھے جاسکدے نیں:

☆ آساں جگ ہزاراں جی لیتا اے

☆ ایہناں ہتھیاں نے یار نوں پی لیتا اے (12)

فیض احمد فیض ہوراں کولوں فرمائش کر کے اک نظم لکھوائی گئی جہدے وچ اک اُچچا
 رنگ نظر آندا اے۔ ایہدے وچ 1974ء وچ آن والے سیلاب دے متاثرہ بھین بھراواں لئی
 اپنے نیک جذبے بڑے سچے ڈھنگ نال سانجھے کیتے گئے نیں۔ ایس نظم دا عنوان ”میری ڈولی شوہ
 دریا“ اے۔ ہڑ دیاں ڈنگیاں ہویاں دی گل دھی یا بھین نوں سامنے رکھ کے کرن نال اک تے
 نویکلا پن آ گیا اے تے دو جا قاری دے دل دے تار چھیڑن دا پر بندھ وی کر دتا گیا
 اے۔ ایس ڈھنگ نال گل کرن دا اک فائدہ ایہہ وے پئی سنن والے دے دل وچ رحم دے
 جذبے پنکڑ پنیدے نیں تے گل وچ کھچ وی ودھ جاندی اے۔ ہڑاں دے مارے گھر دی اک
 گڑی جدوں سوہرے گھر جاندی اے تے اوہ اپنی ماڑی حالت جج دسدی اے اوہدے نال

ساڈے سماجی کوچ کھل کے سامنے آ جاندے نیں پئی سماج اوہناں نوں کنج کلایاں چھڈ دیندا اے۔ اوہناں تباہ حالاں دی بحالی وچ اپنا کردار ادا کیوں نہیں کر دا اے تے اوہناں نوں فیر نویں سرے توں اپنے پیراں تے کھلون وچ اپنا کردار ادا کیوں نہیں کر دا۔ ہڑ دیاں پھنڈیاں ہو یاں کڑیاں کیس کرب وچوں گزردیاں نیں تے اپنے ویاہ تے اپنی مالی حالت نوں کنج محسوس کردیاں نیں۔ سماجی کوچ بارے دس پاندیاں شاعر نے اپنا کردار ادا کیتا اے تے ایس کوچ نوں دور کرن دا نوکلا ڈھنگ ورتیا اے۔ شاعر نے دسیا اے پئی ہڑگروں اک کھاندے پیندے گھردیاں دھی وی ماڑے حال دا شکار ہو جاندی اے۔ اوہ اپنا حال شاعر دی زبانی اُنج دس دی اے:

میرے گہنے نیل ہتھ پیر دے

میری ڈولی شوہ دریا

اُج لتھے سارے چاء

میری ڈولی شوہ دریا (13)

گل کیہ فیض احمد فیض اک عظیم شاعر نیں۔ اردو ادب دے حوالے نال تے اوہ پہلی پدھر دے شاعر بن دے نیں جدوں کہ تھوڑے کلام دے باوجود پنجابی ادب وچ وی اوہ اک مان جوگ تھاں تے کھلتے ہوئے نیں۔ روایت توں ہٹ کے گل کرن دے حوالے نال گل ہووے یاں فرسودہ روایتاں دی ننڈیا، ہر حوالے نال فیض احمد فیض ہوراں دی پنجابی شاعری اُچ پدھر دی اے۔ ناہر شاعری وچ ایہناں دا ناں ہمیشہ پہلے پنے تے لکھیا جاوے گا۔ بغاوت فرسودہ سوچ نال ہوئے یا ماڑے تے لیتے طبقے دا استحصال کرن والے نظام دے خلاف ہوئے، فیض احمد فیض ناہری دی روایت دا اک وڈا ناں اے تے پنجابی ادب وچ وی ایہناں دا ناہری دا حوالہ اُچپتا رکھدا اے۔

حوالے

- * صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج ڈسکہ، سیالکوٹ۔
- 1- محمد طفیل باجوہ، سرزمین سیالکوٹ (چونڈہ: سٹیزن ویلفیئر فورم، 2005ء)، 27۔
 - 2- ڈاکٹر سید اختر جعفری، داستان پنجابی زبان و ادب (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 2013ء)، 124۔
 - 3- محمد طفیل باجوہ، 28۔
 - 4- ڈاکٹر اکبر علی غازی، پنجابی ادب دی روایت سیالکوٹ ویج (لاہور: بابا فرید بک فاؤنڈیشن، 2023ء)، 147۔
 - 5- شاکر کنڈان، اروادب اور عسا کر پاکستان، جلد اول (کنڈان: ادارہ فروغ ادب کنڈان، 1417ھ)، 68۔
 - 6- فیض احمد فیض، شامِ شمر یاراں (نئی دہلی: مکتبہ جامعہ لمیٹڈ، 2012ء)، 14-16۔
 - 7- واصف لطیف، ”فیض احمد فیض کی پنجابی شاعری“، تحقیق نامہ، لاہور: شعبہ اُردو، جی سی یونیورسٹی، جولائی (2012ء): 120۔
 - 8- فیض احمد فیض، 107-108۔
 - 9- فیض احمد فیض، 109-110۔
 - 10- فیض احمد فیض، مرے دل مرے مسافر (ش ن: پاکستان کنکشنز، س ن،)، 45-46۔
 - 11- فیض احمد فیض، 43-44۔
 - 12- فیض احمد فیض، شامِ شمر یاراں، 117۔
 - 13- فیض احمد فیض، 111-113۔

پنجاب دا رانگلا وسیب

ABSTRACT

A human always adores the beauty of nature. Nature becomes more intertwined with culture since they reinforce each other. Culture is the different ways of life such as arts, institutions, beliefs which comes generation to generation. Actually culture is a way of life of a community or a whole society. If we talk about the culture of the Punjab we must say that the culture of this area is very beautiful and colourful. Punjab has always been attacked by foreign invaders. The invaders attacked and became the part of this country and blended their traditions into the culture of Punjab. Thats why the culture of the Punjab is diversified. Punjab possesses an ancient culture. Its civilization is the mixture of standard values. It has been a place of rich culture since time immemorial. There is a lot of colour in the culture of Punjab a beautiful language, the people here are brave, honorable and supportive of each other in joys and sorrows. In this research article it has been tried to describe the different colours of Punjab's civilization and culture.

وسیب لئی رہتل تہذیب تے ثقافت دے لفظ وی ورتے جاندے نیں۔ ثقافت عربی زبان دا لفظ اے جے ویکھیا جاوے تے بلحاظ مادہ کسے وی لفظ دے معنی ڈھیر سادے ہوندے نیں پر جدوں اوہ لفظ اصطلاح دے طور تے ورتیا جاوے لگ جائے تاں اوہدے معنی تے مفہوم وچ بڑا پھرتی کھلا آ جاند اے۔ وسیب یا ثقافت اصل وچ کسے وی علاقے، تھاں، ملک یا قوم دے رہن سہن نوں آکھدے نیں۔ وسیب یاں ثقافت توں مراد کسے وی قوم دے فن، اعتقاد، کھان پین، لباس، ادب، زبان، دھرم رسماں تے اوہ ادارے جیہڑے نسل در نسل چلے آ رہے ہوں ہوندے نیں۔ انگریزی وچ ایہدے لئی Culture, Civilization, Way of Life دی اصطلاح ورتی جاندی اے۔ اردو وچ تہذیب و تمدن تے ثقافت دی اصطلاح نوں ورتوں وچ لیا جاند اے جد کہ پنجابی وچ ثقافت لئی رہتل یاں وسیب دا لفظ ورتیا جاند اے۔ ڈاکٹر نصیر احمد ناصر ایس حوالے نال لکھدے نیں۔

”ثقافت انسان کے جمالیاتی شعور کی بیداری اور اس کی اپنی

فطری آرزوئے حُسن کو پورا کرنے کی حسین و بوقلموں کوششوں اور ان

کے حاصل سے عبارت ہے۔“ (1)

سہین تے خوبصورتی دی بندے نوں مڈھوں لاء ای رتجھ رہی اے تے ثقافت انسان دے ایس فطری شوق نوں پورا کرن دے جتن دا حاصل اے۔ اوہ توماں جیہڑیاں اپنی رہتل، ثقافت تے اپنے اصل نال جڑیاں رہندیاں نیں اوہ اگے ودھدیاں جاندیاں نیں تے جیہڑیاں اپنی ثقافت، رہتل، ادب تے ورثے نوں وسار دیندیاں نیں اوہ کمزور، اُجڑیاں پجڑیاں، غلام محکوم تے برباد ہوندیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں توماں اپنی ثقافت، اپنے وسیب اپنے ورثے تے اپنی زبان دی قدر نہیں کردیاں، زمانہ اوہناں دی قدر نہیں کردا۔ وسیب یا ثقافت کیہ اے ایس بارے اشتیاق احمد اپنے وچار سانجھے کردیاں لکھدے نیں۔

”ثقافت سے مراد پورا طریقہ زندگی ہے یعنی ثقافت اُس گل کا نام ہے

جس میں مذہب اور عقائد علوم اور اخلاقیات، معاملات اور معاشرت،

فنون و ہنر اور رسم و رواج سب کچھ شامل ہے۔“ (2)

جیکر پنجاب دی ثقافت دی گل کرینے تاں ایٹھوں دی ثقافت تہذیب تے رہتل بڑی رنگی اے۔ پنجاب کیوں جے مڈھوں ای باہروں آون والے حملہ آوراں دی آماجگاہ بنیا رہیا۔ جیکر برصغیر دے نقشے تے جھات پائیے تے اوہدے اک پاسے پہاڑ نیں، دوجے پاسے دریا، تیجے پاسے جنگل جد کہ چوتھے پاسے پنجاب دا ہرا بھرا علاقہ اے۔ ایس لئی شروع توں ای حملہ آور

پنجاب دے راہیں ایس خطے وچ داخل ہوئے۔ پنجاب دی ثقافت نوں ایس کر کے رنگی آکھیا جاندا اے کہ ایہہ باہروں آون والے ترکی، ایرانی، افغانی، ترانی جتھے ایہتوں دی ثقافت دے رنگ وچ آپ رنگچے اوتھے ای اپنی ثقافت دا رلا دی پنجاب دی ثقافت وچ رلا گئے۔ ڈاکٹر محمد ایوب پنجاب دے رنگلے وسیب بارے لکھدے نیں۔

”پنجاب رنگلا دیس اے اتھے دیاں رُتاں رنگلیاں اتھے دے دریا

ہریالی بخندے، ان دے بھنڈار اُگدے نیں۔ دھرتی سونا اُگدی

اے۔ اتھے دریا دا پانی مٹھا زندگی والا اے۔“ (3)

پنجاب اک دھرتی اے، اک وسوں اے، ایہہ بڑے پرانے ویلیاں توں اک شاندار ثقافت دی تھاں رہیا اے۔ ایہتوں دی تہذیب اپنے پُران پن، معیار، رنگینی، کھل ڈھل تے ثقافت پاروں دنیا دیاں دوجیاں تہذیبیاں نالوں کئی حوالیاں نال اگے اے۔

وسیب کسے وی قوم دے اصول، قاعدے، عقیدے تے طور طریقیاں دے اکھ دا ناں اے تے ہر قوم دی ثقافت یا وسیب دے بنن وچ اوس علاقے دے مقامی حالات دے نال نال باہر دے اثرات دا وی کردار نوں یکلا ہوندا اے۔

قوماں دے وسیب بنن وچ باہر دے اثرات کیہ کردار ادا کردے نیں ایس حوالے نال اشتیاق احمد لکھدے نیں۔

”ہر قوم کی ثقافت کی تشکیل میں اندرونی عوامل کے ساتھ ساتھ

بیرونی اثرات کو بھی دخل ہوتا ہے۔“ (4)

پنجاب دی ثقافت تے پنجاب دی دھرتی وچ بڑے رنگ نیں۔ دل وچ گھب دیاں رُتاں، گھر گھر پیندے خوشیاں تے چاواں دے بھنگڑے، اُچے جوان گھبرو تے بھولیاں صورتاں والیاں ناراں جیہناں دا حُسن ڈلھ ڈلھ پیندا ہووے تے سارے پنجابی سوہنی گڑھ دی روڑی درگی مٹھی بولی بولدے نیں۔ سارے اک دو جے دے بانہہ بلی ہوندے نیں۔ خوشیاں غمیاں تے اک دو جے دا ساتھ دیندے نیں۔ پنجابی اپنی وکھری سیہان رکھدے نیں۔ ایہہ دھرتی ایہتوں دا وسیب، ایہتوں دی رہتل سبھ اپنی مثال آپ نیں۔ ایس ثقافت دا کتے کوئی جواب نہیں۔ کتے کوئی جوڑ نہیں۔ ایس خطے دی تاریخ بڑی پرانی اے نالے ایہتوں دی تہذیب یا رہتل نوں وی قدیم ترین رہتل ہوون دا مقام حاصل اے۔ ایہتوں دی ثقافت اپنیاں قدیم مقامی رہتاں روایتاں تے غیر ملکی تہذیبیاں دے سُمیل دا سٹہ اے۔ ڈاکٹر انجم رحمانی پنجاب دی تہذیب تے وسیب بارے اپنے وچار ساجھے کردیاں لکھدے نیں۔

”پنجاب نہایت ہی قدیم زمانے سے شاندار تہذیب و تمدن کا گہوارہ رہا ہے اس کی تہذیب اپنی قدامت، میعار، جامعیت، تنوع اور نفاست کے اعتبار سے دنیا کی دیگر معاصر تہذیبوں سے کئی لحاظ سے امتیازی حیثیت رکھتی ہے۔“ (5)

پنجاب وچ دھی جمدی اے تاں بوہتا کر کے خوشی نہیں منائی جاندی سگولں جیکر کسے ول دوجی یا تہجی دھی جمی ہووے تاں آنڈھی گوانڈھی، ساک رشتے دار منکھ کرن آوندے نیں۔ انج ای پنجاب دے گھراں وچ منڈا جم پوے تاں بہت زیادہ خوشی دا اظہار کیتا جاندا اے، لڈو، مٹھائیاں، پتا سے ونڈے جاندے نیں۔ پنڈ دا کمی (مصلی) پتر والے گھر دے بوہے اگے شریہنہ لے آکے ٹنگدا اے تے ماں پیو یا دادی دادے کولوں لاگ (پیسے) لیندا اے۔ شریہنہ ایس لئی ٹنگیا جاندا اے کہ ایہہ مبارک بادی تے خوش قسمتی دی علامت سمجھیا جاندا اے۔ نالے ایس لئی کہ بال نوں نظر نہ لگے پر جیکر طبی یا سائنسی حوالے نال ویکھے تاں شریہنہ اک جراثیم مکاؤ رکھ اے تے ایس نوں بوہے اگے ٹنگن نال ماں تے بچہ جراثیمیاں توں بچے رہندے نیں۔ پنجابی پتر دے جنم تے خوش ہوندے ہن کیوں جے اک تاں پتر بانہہ بیلے بنے گا کھٹی کھٹ کے لیائے گا۔ دوجا اوہدے پیو دادے دی بھوئیں اوہدے کول ای رہے گی جد کہ گڑی یا دھی گھر وچ ای رہندی اے۔ آکھیا جاندا اے ”دھی جمی تے فکر پیا پر وارے“ تے دوجا اوس نوں جیکر بھوئیں وچوں حصہ دینا پے جائے تاں اوہ پرایا دھن ہوندی اے تے پیو دادے دی بھوئیں کسے تیجے نوں دینی پیندی اے۔ پتر دیاں سُنٹاں یا خطنے کیتے جاندے جھنڈ لاہی جاندی اے تے اوس جھنڈ نوں پھپھیاں سونے دے وزن نال تولدیاں نیں۔ ایہدے نال نال عقیقے دا بکرا وی کیتا جاندا اے تے سارے ساکاں بھیناں بھراواں تے سچناں سہیلیاں نوں بلا کے دعوت دتی جاندی اے بدلے وچ آون والے سارے پروہنے بال نوں کجھ نہ کجھ (تحفہ یا پیسے) دے کے جاندے نیں۔ بال دیاں پھپھیاں کجھ بوہتا جیویں سونے دی مندری یا کنگن پاؤندیاں نیں تے پیو بھرا کولوں لاگ لیندیاں نیں۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر انجم رحمانی لکھدے نیں۔

”اگرچہ پنجاب کے لوگ بیٹے کو اللہ کی نعمت اور بیٹی کو اللہ کی رحمت تو کہتے ہیں لیکن اصل میں لڑکی لڑکے سے کمتر سمجھی جاتی ہے۔ اس کی پیدائش پر کوئی خاص رسم ادا نہیں کی جاتی بلکہ تمام عزیزوں کے منہ لٹک جاتے ہیں۔“ (6)

مُنڈا وڈا ہوندا اے اوس نوں سکول گھلیا جاندا اے جد کہ گڑیاں دی تعلیم ول دھیان

نہیں دتا جاندا تے کجھ خاندان گڑیاں نوں پڑھاونا چنگا نہیں سمجھدے۔ گڑیاں نوں مسیخے قرآن دی تعلیم لئی گھلایا جاندا اے تے شروع شروع وچ گڑیاں نوں مسیتاں وچ کچی روٹی وی پڑھائی جاندی سی۔ پنجاب دا بال وڈا ہو کے اک سوہنا چھیل چھیلانگڑا اکھی جوان بن دا اے جد کہ پنجاب دی گڑی شرماں تے لاجاں دی پڑی پیوتے بھراواں دی عزت دا بھار سرتے چھگی پوترتا دے سانچے وچ ڈھلی سوہنی میار دا روپ دھاردی اے۔ جیہدے دل وچ بابل تے امبڑی دے گھر نال محبت کُٹ کُٹ کے بھری ہوندی اے تے ویراں لئی ہر طرح قربان ہونا اوس نوں گھٹی وچ سکھا دتا جاندا اے۔ اوہدی ایہہ محبت تے پیکے گھر نال لگاء تے سانجھ اوہدے ہر بول تے ہر گیت دا حصہ ہوندے نیں۔ کدیں اوہ بابل تے ویراں نال بے انت محبت دا اظہار کردی دکھالی دیندی اے تے کدیں اپنے پیکے گھر نوں سدا آباد تے کسے شے دی تھوڑ نہ آن دی دعا دیندی دسدی اے۔ ایس وسیب دا نقشہ کھچدیاں ڈاکٹر ایوب لکھدے نیں۔

چول تھوڑے تے سجن بوہتے آئے تے بابل تھوڑ دلا ہو یا

نہ ہو بابل تھوڑ دلا، تیرے اللہ کاج سوارے

نی توں جابی بی ویرے ویہڑے

تیرے ویرے کاج رچایا

کھنڈ تھوڑی تے سجن بہتے آئے ویرا تھوڑ دلا ہو یا

نہ ہو ویرا تھوڑ دلا تیرے اللہ کاج سوارے (7)

پنجابی ثقافت وچ زنانی دی بڑی عزت تے قدر کیتی جاندی اے۔ ماں، بھین دھی ہر رشتے وچ ایہدا خاص مقام تے تھاں اے۔ ایس سوچ پاروں اپنیاں توں اڈ دو جیاں دی ماں بھین تے دھی نوں وی اپنی ماں بھین تے دھی ای سمجھدے نیں۔ جے کوئی اپنی دھی کسے دے گھر لے جائے تے گھر والیاں نوں کوئی کم کرن لئی آکھے تاں گھر والیاں نوں دھی بھین دی لاج رکھنی پیندی اے۔ پنجاب وچ پتر دی ماں دی بڑی قدر ہوندی اے۔ اوس نوں بڑی بھاگاں والی تے مقدرال والی منیا جاندا اے تے جیہڑی زنانی دیاں دھیاں جم دیاں نیں اوس نوں اوہ آدر تے مان نصیب نہیں ہوندا بھاویں اولاد پتر دھیاں بندے دے مقدرال دی ہوندی اے پر ایس گل دا ذمہ وار زنانی نوں ای آکھیا جاندا اے تے سساں ناناں تے ہور پنڈتے رشتے دارنیاں اوہنوں نیویاں اُچیاں سنان تے گلاں لان توں باز نہیں آوندیاں۔

پنجاب وچ ویاہ توں موہرے بھاویں گڑی نوں ہار سنگھا کرن تے ویاہ دی گل تے شرم آوندی اے پر اپنا داج بنان وچ اوہ نکلیوں لاء ای رُجھی دسدی اے۔ جم دیاں لاء ای اوہدے کن وچ

ایہہ گل پادتی جاندی اے تے فیرا وہ کڈھائیاں، سلانیاں کر کے اپنے داج دا سامان اکٹھا کر دی رہندی اے۔ گڑیاں دوپہر ویلے کسے اک رُکھ یا کسے اک دے گھر اکٹھیاں ہو کے کڈھائی کردیاں نیں، گلاں کردیاں تے ہسدیاں کھیڈدیاں نیں۔ افضل تو صیف پنجاب دی وسوں دی سوہنی تصویر کشی کردیاں لکھدیاں نیں۔

”ایہہ وسوں کیہہ کجھ نہیں۔ کھناں دا پیڑا، کتے مرچاں دی کونڈی، شہدا چھتا کتے زہر دا پیالہ، پھلاں دی بیج کتے اکھاں دی سولی جدوں ایناں کجھ رل جاندا تاں ہور کنا کجھ بن جاندا۔ اک تہذیب لمیاں ڈونگھیاں جڑھاں والی۔“ (8)

پنجاب دی سرزمین رب دی ہر نعمت نال مالا مال چارے رُتاں تے سوہنیاں ہریاں بھریاں فصلاں، دریا نہراں، رُکھ پھل پھل بوٹے، بھوسیں تھلے لُکیاں رب دیاں نعمتاں اُچے تے رب دی وڈیائی کردے پہاڑاں توں اڈ سوہنیاں رساں رواجاں تے ریتاں وسباں کسباں، کھیتاں کھلیاناں تے سوہنیاں میداناں دا اسمیل اے۔

پنجاب دی زنانی کدی ماں دے روپ وچ گھر دا نور ہوندی اے تے کدی بیوی دی شکل وچ بندے دے موڈھے نال موڈھا رلا ہر کم وچ ساتھ دیون والی ساتھن، کدی بھین دے رشتے وچ بھراواں دی عزت لاج مان تے بھراواں لئی سب کجھ قربان کر دیون والے جذبے تے کدی دھی دے روپ وچ گھر دی بچھی تے رحمت منی جاندی اے۔

پنجاب دے لوکی گھراں وچ اکٹھ کر کے رہندے نیں۔ سارے بھراں اک گھر وچ وسدے نیں۔ ایس لئی پنجاب دا واسی اپنیاں ایہناں ساکاں نال نویکی محبت رکھدا اے چاچے بابیاں نوں وی پیو وانگ سمجھیا جاندا اے تے اوہناں دی آکھی گل دا مان رکھیا جاندا اے۔ چاچیاں، ماسیاں تے پھپھیاں نوں وی ماواں بجا سمجھیا جاندا اے۔ مسیر پتریر سارے اک چلپے تے پلدے نیں۔ انج جیویں جیویں وڈے ہوندے نیں اوویں اوویں اک دوجے لئی پیار تے احساس دے جذبے وی نگھے تے جوان ہوندے جاندے نیں۔ اوہ اک دوجے دے بانہہ نیلی بن دے نیں انج گھر تے تگڑے خاندان جنم لیندے نیں۔

پنجاب دے واسی پروہنیاں دا بڑا آدر کردے نیں گھر آئے دی عزت تے اوں نوں مان سماں دینا اپنا فرض سمجھدے نیں تے اپنے بت توں باہلی اوہناں پروہنیاں دی سیوا تے آدر بھاء لینا پنجابیاں دی پرما رہی اے۔ آئیاں نوں خوش دلی نال جی آیاں نوں آکھیا جاندا اے۔ اوہناں لئی ودھیا پکوان بنائے جاندے نیں تے گڑیاں یا نال آئیاں دھیاں نوں چُنیاں دا تحفہ دتا

جاندا اے۔ چُنی پنجاب دی ثقافت دی نویکی علامت اے۔ ایہہ جیا، شرم تے لُج دا نشان خاندان دی عزت تے شان اے۔ انج لگدا اے جیویں کڑی نے سارے گھر، خاندان دی عزت تے لُج پت نوں سر تے رکھیا ہویا ہووے۔ چُنی اسلامی اقدار دے نال نال پنجابی سماج تے رہتل دی وی امین تے آئینہ دار ہوندی اے۔ ایہہ زنانی دے حُسن وچ ای وادھا نہیں کردی سگوں اوس دے قد تے وقار نوں دون سوایا کرن وچ وی نویکلا کردار ادا کردی اے۔ انج ای پگ وی پنجابی ثقافت تے سماج وچ نویکلا مقام رکھدی اے۔ جدوں کسے دا پیو اللہ نوں پیارا ہوندا اے تاں نانکے گھر دے سبھ توں وڈے پتر نوں پگ بنھاؤندے نیں۔ پنجابی ثقافت مطابق اپنے وڈیاں تے بزرگاں سامنے ننگے سر جانا بے ادبی سمجھی جاندی اے۔ بندے پنجائیاں وچ تے شادیاں ویاہواں تے طرہے والیاں پگاں بھندے نیں۔ ایہہ پگاں ململ دیاں ہوندیاں نیں تے ایہناں نوں مانع لا کے چنگی طرح آکڑ دتی جاندی اے۔

پنجاب وچ شادی ویاہ دیاں رسماں بڑے دھوم دھڑکے نال منائیاں جاندیاں نیں۔ پہلے مُنڈے کڑی دیاں گنڈھاں پائیاں جاندیاں نیں۔ گنڈھاں پاون لئی مُنڈے والے کڑی والیاں دے گھر جاندے نیں۔ کڑی دیاں بھیناں تے سہیلیاں آئے پروہنیاں تے رنگ روڑھدیاں نیں۔ کھان پین کروان توں بعد شادی دی تاریخ مُتھ لئی جاندی اے۔ ویاہ توں مہینہ پہلے ای مُنڈے والیاں دے گھر گاؤں شروع ہو جاندے نیں۔ پورے پنڈ دیاں کڑیاں نوں سدا دتا جاندا اے۔ راتیں کڑیاں تے زنانیاں گیت گاؤندیاں تے نچدیاں پیدیاں نیں۔ مُنڈے دی ماں کڑیاں دا پتاسیاں نال مونہہ مٹھا کرواندی اے۔ کڑی دے گھر وی گاؤں کڈھائے جاندے نیں پر بوہتا کر کے ایس دا پر بندھ مُنڈے والیاں دے گھر ہوندا اے۔

پنجاب دے کجھ گھراں وچ مہندی تے تیل لگان دا رواج اے تے کجھ گھراں وچ نہیں۔ ویاہ توں اک دن پہلے رات نوں کڑی والے کڑی نوں جد کہ مُنڈے والے مُنڈے نوں مہندی لگاندے نیں۔ سارے رشتے دار آندھی گوانڈھی سجن سہیلیاں اکٹھے ہوندے نیں۔ کڑیاں نچدیاں تے ڈھوکی تے گیت گاؤندیاں نیں تے فیر کڑی تے مُنڈے نوں مہندی تے تیل لایا جاندا اے۔ دو جے دن مُنڈے والے مُنڈے نوں تے کڑی والے کڑی نوں گاناں بھندے نیں گاناں پنڈ دی مراسم بنا کے لیاؤندی اے تے لاڑھے یا دوہٹی نوں بھن لئی مامے یاں چاچے نوں بلایا جاندا اے۔ سارے عزیز رشتے دار مُنڈے تے کڑی توں ویلاں دیندے نیں مگروں گھڑولی بھری جاندی اے۔ ایہدے لئی گھمیری بڑیاں سوہنیاں مٹی دیاں دو ڈولیاں (گھڑے) لے کے آوندی اے۔ گھڑولی مُنڈے دی بھرجائی تے کڑی دی بھین چکدی اے۔ ڈھول تے

ساریاں میلو (پروہنیاں) دیاں زنانیاں گھڑولی بھرن پنڈ دی مسیت وچ جانڈیاں نیں تے اوہناں ڈولیاں وچ پانی بھر کے لیاؤندیاں نیں۔ گھڑولی چُکن والی دے اگے اوہدا سائیں یاں منگیندا لگدا اے سارے راہ گڑیاں گاؤن گاؤندیاں تے ویلاں دیندیاں جانڈیاں نیں۔ گھڑولی والے پانی نال مُنڈے تے گڑی نوں غسل دتا جاندا اے۔ ایہدے لئی پنڈ دے مصلی کھارا لے آوندے نیں۔ کھارا اک طرح دا بیڑھا ہوندا اے اوہدے تے مُنڈے یا گڑی نوں بٹھا کے پہلے پہلے تان نوایا جاندا سی پر ہن صرف وضو ای کروایا جاندا اے۔ وضو لئی گھڑولی وچ مسیت توں بھرے پانی نال نائی نینگر (لاہڑہ) نوں تے نائِن گڑی نوں وضو کرواندی اے۔ کھارے تے چڑھاوون تے لاہون لئی گڑی تے مُنڈے نوں نانکے یا داد کے لاگ وی دیندے نیں تے کھارے تے بیٹھیاں گڑی تے نیکر توں ویلاں وی کروائیاں جانڈیاں نیں مگروں نائی تے نائین نوں لاڑے تے لاڑی دے لتھے کپڑے تے جُتی دے نال نال صابن وی لاگ وچ دتا جاندا اے۔ گڑی نوں اوہدیاں سہیلیاں سجاؤنا شروع کر دیندیاں نیں جد کہ مُنڈے نوں سہرا بنھیا جاندا اے۔ ایس موقع تے رشتے دار مُنڈے نوں پیسیاں دے ہار وی پواندے نیں۔ مکمل تیاری توں بعد نینگر نوں گھوڑے تے چڑھایا جاندا اے پر ایس توں وی پہلے اوہدے اگے گری دے کھوپے یا چھونیاں (مٹی دیاں) رکھیاں جانڈیاں نیں تے لاڑے نوں ایہناں چھونیاں یاں کھوپیاں نوں چھال مار کے توڑنا ہوندا اے۔ گھوڑی تے چڑھن توں بعد بھیناں گھوڑی دی واگ پھڑدیاں نیں تے بھرا یاں پیو کولوں لاگ وچ مجھ لیندیاں نیں۔ دھیاں کیوں جے اپنے حصے دی بھونیں اپنے بھراواں کولوں نہیں لیندیاں ایس لئی بھرا ہمیش بھیناں دے دینے دار رہندے نیں تے بھیناں دے ہر موقع تے اپڑ کے اوہناں دا مان ودھاوندے تے لاج بھرم رکھدے نیں۔

جنگ تیار ہو کے گڑی دے گھڑ پیندی اے اوہتھے اپڑ کے پہلے مصلی پھلا ڈکدا اے (راہ روکدا اے) تے بدلے وچ لاگ لیندا اے تے مگروں جدوں لاہڑے نوں کھٹ تے بٹھان لئی لے جایا جاندا اے تاں لاہڑے دیاں سالیاں تھمی تاندیاں نیں (راہ روکنا) اتھھے وی اوہ لاہڑے یا اوہدے پیو کولوں لاگ لیندیاں نیں۔ لاگ دے کے لاہڑا کھٹ (سٹیج) تے آہندا اے اتھھے فیر لاہڑے دیاں سالیاں اوہدے نال کھڈکنے کھیڈدیاں نیں تے اخیر وچ دُدھ پلائی دی رسم ہوندی اے۔ دُدھ پیاں دا وی سالیاں لاہڑے تے اوہدے گھر والیاں کولوں لاگ لیندیاں نیں۔ اپنی دیر نوں ووہٹی سچ کے تیار ہو جانڈی اوس نوں لاہڑے نال ودا کرن لئی ڈولی وچ بٹھایا جاندا اے۔ ڈولی نوں بھرا موڈھا دیندے نیں پر ماچھی ڈولی نوں گڑی دے سوہرے گھر چھڈ کے آوندے نیں تے گڑی دے سوہریاں کولوں لاگ وی لیندے نیں۔ سوہرا ڈولی

لیجانندیاں ڈولی توں پیسے سدا اے۔ ڈولی نکلن ویلے گڑیاں ودائی دے گاؤن گاؤندیاں نیں۔
 ڈولی سوہرے گھر اپڑدیاں گڑی دیاں نناناں یاں جھٹانیاں اوس نوں ڈولی وچوں کڈھ
 کے اوہدے کمرے وچ لیجانندیاں نیں۔ گڑی کمرے وچ وڑن توں موہرے دلیز پکڑ لیندی اے
 تے اپنے سس سوہرے کولوں لاگ لے کے اندر وڑدی اے بعدوں ووہٹی دی جھولی وچ نکلے
 دیور نوں بٹھایا جاندا اے تے ووہٹی اوس نوں لاگ (پیسے) دیندی اے۔ اگلا دن مکلاوے دا
 دن ہوندا اے۔ ووہٹی نوں پیکے مکلاوا لین آوندے نیں۔ مکلاوا جاون توں پہلاں ووہٹی تے نینگر
 دا گاناں کھولیا جاندا اے۔ مران گاناں کھلواندی اے تے ایس ویلے وی ویلاں دتیاں جانندیاں
 نیں جیہناں دا مقصد صدقہ ہوندا اے تاں جے مُنڈے تے گڑی توں ہر طرح دی بلا ٹلی
 رہوے۔ گاناں کھلوان توں بعد مُنڈے تے گڑی نوں شیشہ دکھایا جاندا اے۔ ایہہ کم نائن کردی
 اے تے لاگ لیندی اے بعد وچ گڑی اپنے سوہرے گھروں پیکے گھرٹ جاندی اے۔
 پنجاب وچ خوشی توں اڈغمی دیاں وی کئی رسماں ہونندیاں نیں۔ گڑی دے سوہریاں
 وچوں کوئی فوت ہووے تاں پہلے دن کھانا اوہدے پیکے گھروں آوندا اے۔ ایہدے نال نال
 اوس نوں پیکے کپڑے وی دیندے نیں۔ باقی رشتے دار وی ایس موقع تے ”کوڑا وٹہ“ (پیسے)
 دیندے نیں۔

کسے وی قوم دے لوکی اپنی حیاتی لنگھاون لئی جتھے ادب آداب نوں اپنیاں زندگیاں
 وچ لازم سمجھدے نیں او تھے ای کجھ رسماں تے رواجوں نوں وی قانون وانگ مندے نیں تے
 اوہناں نوں چھڈنا قانون توڑن دے برابر سمجھدے نیں۔ ایہناں رسماں ریتاں دا کسے وی قوم دی
 ثقافت، عادات، اخلاق، مذہبی عقیدیاں، سوچاں تے جیون ڈھنگ تے ڈونگھا اثر پیندا اے۔
 پنجاب دنیا دا واحد خطہ اے جتھے پوری دنیا دیاں رسماں تے رواجوں اک مک ہو گئیاں نیں۔
 ایس حوالے نال ڈاکٹر انجم رحمانی لکھدے نیں:

”پنجاب دنیا کا واحد خطہ ہے جس میں دنیا بھر کے رسوم و رواج
 آئے، جاری ہوئے اور وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ ان میں معدوم بھی
 ہوئے۔ ان رسوم و رواج پر غیر ملکی اثرات کا عالم یہ ہے کہ علامہ اقبال
 کو کہنا پڑا کہ پنجاب ثقافتی اعتبار سے ہندوستان کے بجائے وسطی ایشیا
 کا خطہ ہے۔“ (9)

پنجاب دی ثقافت یا رہتل بارے لکھیے تے بہت کجھ اے پر ہن اوہ رہتل تے اوہ
 ثقافت پنجاب وچ گھٹ ای دیکھن نوں لہجھدی اے۔ اوہ رسماں ریتاں اوہ رواج ہن پنجاب

دے شہراں تاں شہر پنڈاں وچوں وی لگ بھگ مک چلے نیں یا کجھ تھاواں ہالے وی اجیہیاں ہوں گییاں جتھے اج وی ایہہ ساریاں رسماں کیتیاں تے نبھائیاں جاندیاں نیں۔ اج پتر پنج دریاواں دے ہو گئے نیں ہور دے ہور ایہناں اپنی ثقافت اپنے ورثے تے اپنی بولی توں مونہہ موڑ لیا اے۔ ہن ایس دھرتی دی لکھ سُک گئی اے ہن اصلی تے اصلے والا پنجاب دیکھن نوں نہیں ملدا۔ ہن تاں ایہہ پنجاب اپنے آپ نوں آپ لھدا پھردا اے۔ اپنی رہتل، اپنی آنکھ ثقافت تے اپنی بولی نوں بھالدا پھردا اے۔ ایہدے اپنیاں ایہدے توں مونہہ موڑ لیا اے یاں فیر ہو سکدا اے کہ ہالے وی ایہہ پنجاب اپنے اصلی روپ وچ کتے موجود ہووے تے اپنی سوہنی تے رنگی ثقافت دے رنگ بکھیر رہیا ہووے۔

حوالے

- * اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور۔
- * اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور۔
- * اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج، فاضل پور، راجن پور۔
- 1- ڈاکٹر نصیر احمد نصیر، اسلامی ثقافت (لاہور: فیروز سنز، س ن)، 41۔
- 2- اشتیاق احمد بکچر، منتخب تنقیدی مضامین (لاہور: بیت الحکمت، 2007ء)، 295۔
- 3- ڈاکٹر محمد ایوب، ورثے دی چھال (لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2019ء)، 81۔
- 4- ڈاکٹر انجم رحمانی، پنجاب (لاہور: زاہد بشیر پرنٹرز، 1998ء)، 10۔
- 5- ڈاکٹر انجم رحمانی، 10۔
- 6- ڈاکٹر انجم رحمانی، 214۔
- 7- ڈاکٹر محمد ایوب، 53۔
- 8- افضل توصیف، کبھداناں پنجاب (لاہور: شرکت پرنٹنگ پریس، 1990ء)، 15۔
- 9- ڈاکٹر انجم رحمانی، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ (لاہور: الفیصل، 1998ء)، 214۔

ڈاکٹر مریم سرفراز*

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا*

حفصہ امجد*

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ بلبیل دا ویروا

ABSTRACT

It is a fact that people constitute a society, However only human beings are not enough for the establishment of a society. There are many other things which are essential for making a healthy society, such as plants, trees, animals and birds. They are also living things. The relation of humans and birds is hundreds year primitive. This relationship is entangled with every aspect of human life. Amongst these aspects one of the most important is literature. Punjabi classical poetry is one of the best poetry in this world. This poetry deals with every sphere of life. Classical poets tried to mention different birds as metaphor in their poetry to make the poetry diverse and beautiful. There are many birds which are mentioned in classical poetry but the bird bulbul is the most frequently emphasized by all the poets in their poetry. Every poet talked about this bird due to its melodious voice. In this article it has been tried to elucidate the significance and rank of bulbul in classical poetry.

پنجابی قصہ کاراں اپنے قصیاں وچ رنگارنگی تے سہین پیدا کرن لئی فطرت نگاری توں

ڈھیر لاجھ چکيا اے۔ اوہناں اپنے قصیاں وچ پہاڑ، دریا، سمندر، جنگل نیلے، پھل، رُکھ، بوٹیاں، جنوراں تے پکھیرواں دا ورتارا کیتا اے۔ پکھیر و معاشرے دے اچھے جی نہیں جیہڑے ہمیشہ توں چپ چپیتے انساناں دی سیوہ کر رہے نیں۔ کلاسیکل شاعر ایہناں دی اہمیت توں چنگی طرح جانوسن ایس لئی اوہناں اپنے کلام وچ پکھیرواں نوں بطور استعارہ ورتوں وچ لیاندا اے۔ بلبل اک اجیہا پکھی اے جیس توں تقریباً ہر کلاسیکل شاعر نے اوہدی من موہنی تے مٹھی آواز پاروں اپنی شاعری وچ ورتیا اے۔

برگے گل وایاں سنے گلاب ہزار

اوپر بلبل قمریاں بیٹھے خوب اد ڈار (1)

قصہ ”شیریں فرہاد“ وچ میاں محمد بخش ہوریں لکھدے نیں پئی پھلاں والے رُکھاں اُتے بہار دے موسم وچ ہزاراں دی گنتی وچ گلاب دے پھل کھڑدے نیں۔ ایہ پھل پکھیرواں لئی بڑے من کھویں ہوندے نیں۔ خاص طور تے بلبلاں ایس موسم وچ کھڑے پھلاں نوں ویکھ ویکھ خوش ہوندیاں نیں تے ڈاراں دی شکل وچ ایہناں رُکھاں تے پھلاں اُتے بہندیاں تے چمکدیاں نیں۔ کاں، مینا، فاختہ تے چیل وانگوں بلبل وی انسان دی ساتھی اے۔ جتھے کتے وی انسان وسدے نیں، اوتھے بلبل وی ضرور پائی جاندی اے۔ ایہہ سبھ توں زیادہ باغاں تے کھیتاں وچ رہنا پسند کر دی اے۔ ایہہ جھنڈ وچ نہیں رہندیاں پر جتھے وی بیج، پھل تے کیڑے کوڑے ودھیر مل جاوے اوتھے ڈھیر تعداد وچ جمع ہو کے خوب ڈنڈپاؤندیاں نیں۔ ایہناں دے شور شرابے نال بڑی رولق رہندی اے۔ ایہہ اک خوبصورت پکھیر و اے۔ ایس لئی لوک ایہدی موجودگی نوں پسند کردے نیں تے ایہنوں شوق نال پال دے نیں۔ Walker لکھدا اے:

"In a state of nature the song of this bird is rather contemptible, but when reclaimed and place near to better songsters, it greatly improves." (2)

بلبل دا انسانی وسیب نال تعلق صدیاں پرانا اے۔ جیس دا ثبوت ایس پکھیر و دے ملن ڈھانچے، ہڈیاں تے پر نیں جیہڑے دس لکھ ورھے پرانے نیں۔ ایہداناں عربی لفظ ”بلبل“ توں ماخوذ اے جیہدا مطلب اے ”ہزار داستان“۔ عربی توں ایہہ لفظ سفر کردیاں ہوئیاں فارسی زبان وچ آیا۔ فارسی وچ ایہنوں بڑی اہمیت تے نامنا ملی۔

"The bird's name appears to come from the same

Arabic word bulbul through the persian" (3)

بلبل دے اداس گیتاں نوں فارسی دے شاعراں نے علامت دے طور تے ورتیا اے۔ بلبل دے گیتاں وچ اک سچے عاشق دی فریاد موجود جیہڑا اپنے محبوب نوں ملن دی تانگھ لائی بیٹھا اے۔ جیویں بلبل بہار دے آون دا انتظار کردی اے اے ای اک سچا عاشق وی اپنے محبوب دی نظر کرم دی اُمید رکھدا اے۔

"It a symbol in persian poetry of the lover who is eloquent, passionate, and doomed to love in vain."⁽⁴⁾

قصہ ”شیریں فرہاد“ وچ میاں محمد بخش فرماندے نیں:

سرخ پوشا کی لہو رنگ پھڑ کے ہوئی ہزار

نالے بلبل واڑے کردا بن گلزار (5)

بلبل گلاب دی عاشق اے۔ گلاب تے پھلاں دی ہوند اوہنوں باغیچے ول کھچدی اے تے پھلاں دی غیر موجودگی بلبل دی اداسی دا کارن بندی اے۔ شاعر دے آکھن موجب پھلاں دے نہ ہون پاروں باغ وی بلبل وانگ فریاد کردا اے۔ فارسی دے شاعراں نے گل تے بلبل دی محبت نوں اپنی شاعری وچ علامت دے طور تے ورتیا اے۔ Mehar Afshan نے اپنے اک کالم وچ لکھیا اے:

"The theme of the rose in Persian mystical poetry has

been the subject Europe in the 18th century."⁽⁶⁾

اُردو تے پنجابی شاعری وچ وی گل تے بلبل دے عشق دا تصور ہزاراں ورہیاں پرانا اے۔ اُردو پنجابی شاعری وچ گل تے بلبل نوں پھل دے رشتے دی حیثیت نال وی لیا جاندی اے۔ قصہ ”ہیر“ وچ وارث شاہ بلبل بارے لکھدے نیں:

جیہڑیاں لین اڈاریاں نال بازاں اوہ بلبلاں تھک مریندیاں نیں (7)

جدوں کوئی وی اپنی اوقات نالوں ودھ کسے کم نوں ہتھ پاوئدا اے تاں اوس کم وچ اوہدا کامیاب ہونا تقریباً ناممکن ہوندی اے۔ وارث شاہ نے بلبل تے بازاں دی علامت ورتدیاں دسیا اے پئی اوہ بلبلاں جیہڑیاں بازاں نال مقابلہ کرن تے اڈن دی کوشش کردیاں نیں یاں اڈاری وچ بازاں دا مقابلہ کرنا چاہندیاں نیں اوہناں دی موت یقینی ہوندی اے۔ کیوں جے بازاں اپنی اُچی اڈاری پاروں مشہور نیں بلبل اک نازک پرندہ اے اوہدے لئی اچی اڈاری تے بازاں نال مقابلہ جان لیوا ہوندی اے۔ عاشق تے معشوق دے رشتے نال وی ایہہ اک تہذیبی تے نفسیاتی عمل اے دو جیاں نال تے خاص طور تے مخالف جنس نال محبت کرنا کھیرواں تے پھلاں دی

حیاتی وچ وی ویکھنے آں۔ قمری سرودی عاشق اے، چکور چن نال عشق کردا اے، مور گھٹاواں نوں ویکھ کے نچن لگدا اے۔ انج ای بلبلی وی پھل دے لئی بے قرار رهندي اے۔ گیت گاندی تے فریاد کردی اے۔ شاعراں نے ایس تصور نوں اپنے شعراں راہیں بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ ایس تصور نوں پروان چڑھاوان وچ کلچر نے اہم کردار ادا کیتا اے۔ کیوں جے پھل تے بلبلی ہمیش توں ای حیاتی دا حصہ نیں۔ ایس لئی اوہ ذہن تے ذہنی کاوشاواں وچ وی شریک رهندي نیں۔ تنویر احمد لکھدے نیں:

”مغلوں کے زمانے میں باندیوں کے نام اکثر پھولوں پر رکھے جاتے تھے اسی لیے فارسی اور اُردو شاعری کو گل و بلبلی کی شاعری کہا جاتا تھا کہ اس میں پھولوں اور بلبلیوں کا ذکر اکثر آتا تھا۔ اکثر بلبلیں گھروں پر بھی رہتی تھیں۔ ایسا بھی لوگ کرتے تھے کہ ان کے پیر میں ایک چھلا ڈال دیا جاتا تھا اور اس چھلے میں ریشم کی ڈوری باندھ دی جاتی تھی اور بلبلی کو اپنے ساتھ رکھنے والا اسے اپنے ہاتھ پر بٹھائے رکھتا تھا۔“ (8)

بلبلی اجیہا پکھیرو اے جیہڑا پھلاں دا دیوانہ اے پر جدوں باغ وچ بہار آوندی اے بوٹے کھڑدے نیں پھل مہکدے نیں تاں انج لگدا اے جیویں پھل تے پھلاں دی خوشبو بلبلی دی دیوانی اے کیوں جے پھل اُلڑ اُلڑ کے بلبلی نوں بوسے دیندے نیں تے اپنی محبت دا اظہار کردے نیں ایہہ بالکل انج ای اے جیویں پیر مرید بن جاوے تے مرید پیر ہو جاوے۔ فضل شاہ ہوراں قصہ ”لیلیٰ مجنوں“ وچ بلبلی دا ذکر کردیاں لکھیا اے:

شالا مار گئی اوہ جو باغ شاہی مشہور معروف جہان پیارے
پہل پھل اوتی پھل پھل بہندی مست او محو بلبلی گلستان پیاری (9)

مغلاں دا مشہور شاہی باغ شالا مار باغ جیہڑا لاہور شہر وچ اے۔ ایس باغ دا دنیا دے مشہور تے معروف باغاں وچ شمار ہوندا اے۔ ایس باغ وچ پکھیرو بلبلی غرور تے خوشی نال پھلاں اُتے چچھاندی اے۔ بلبلی دی ایس مستی تے بے خودی دی کیفیت نوں فضل شاہ نے بڑے سونے ڈھنگ نال انج بیان کیتا اے:

کارن بو خوشبو دی امتحاناً جویں اگ اوتے رکھن عبد پیارے
عامر باغ اندر مثل مست بلبلی آیا جل گل ڈھونڈلی زور پیارے (10)
عامر باغ وچ انج پھرڑ رہیا سی جیویں بلبلی باغ وچ پھلاں تے خوشبوواں دے کچھے

مست ہوئی پھردی اے۔ بلبل اک گھریلو تے پالتو پکھیرو وی اے۔ ایہنوں نہ صرف ایہدے حسن پاروں پالیا جاندا اے سگوں ایہناں نوں لڑوا کے مقابلہ بازی وی کردائی جاندی اے ایس طرح انساناں دی تفریح دا سامان وی مہیا کیتا جاندا اے۔ بلبل بہادر تے لڑاکا پکھیرو اے۔ لوک ایہناں دی لڑائی ویکھ کے مزہ لبیدے نیں۔ ایہناں دا مالک مقابلے توں پہلاں باقاعدہ طور تے تربیت دیندا اے ایس توں اڈ ایہناں دی خوراک دا وی خاص خیال رکھیا جاندا اے۔ محمد نسیم نے لکھیا اے:

”بعض ملکوں میں بٹیر کی طرح بلبل کو بھی لڑانے کے لیے سدھایا

جاتا ہے۔ اگر دو ز بلبل کو لڑنے کے لیے چھوڑ دیا جائے تو یہ جھگڑالو

جب تک ایک دوسرے کو نہ مار ڈالیں صبر نہیں آتا۔“ (11)

بلبل انساناں لئی صرف تفریح دا کارن ای نہیں سگوں ایہہ سماج تے انساناں دا مددگار وی اے۔ ایہہ فصلاں تے کھیتاں وچوں وادھو بی چُگ لبیندا اے تے ایس توں اڈ فصلاں نوں نقصان اڑاون والے کیڑے مکوڑیاں نوں وی کھا جاندا اے۔ بلبل دی سماج تے واہی واناں لئی افادیت بیان کردیاں Okosado لکھدا اے:

"The common bulbul is a useful species for farmers." (12)

بلبل دے بے شمار طبی فائدے وی نیں۔ بہت سارے مرضاں دے علاج لئی کارآمد پکھیرو اے۔ ایہدے انڈیاں تے وٹھ راہیں بہت ساریاں بیماریاں دا علاج ممکن اے۔ ایس توں اڈ ایہدے پراں نوں ساڑ کے ادھدی سواء نوں زخماں اُتے ملن نال شفا ملدی اے۔ عبدالرشید ایس بارے جا نکاری دیندیاں لکھدے نیں:

”بلبل کے انڈے اور مغزیاہ کے اضافے کے لیے مفید ہیں۔

اس کی بیٹ جلد کے نشانوں کو جلی اور ظاہر کر دیتی ہے اور چہرے کی

چھائیوں کو دور کر دیتی ہے۔ اس کی بیٹ پڑبال کے لیے بھی مفید ہے

اس کا معمول اسقاطِ حینین کے لیے موثر ہے۔ بلبل کے پرکی راکھ زخموں

کے بھرنے کے لیے مجرب ہے۔ بلبل کا گرم گرم خون سانس کے لیے

اور پھپھروں کی نالیوں کی صفائی کے لیے مفید ہے۔“ (13)

بال ادب وچ وی بلبل نوں بڑی اہمیت حاصل رہی اے۔ اجیبیاں بال کہانیاں جیہڑیاں پیڑھی در پیڑھی چلدیاں نیں اوہناں وچ بلبل دا ذکر خوشی تے معصومیت دی علامت دے طور تے ورتیا جاندا اے ایہہ کہانیاں اج دے دور وچ چھپتی حالت وچ وی موجود نیں۔

علامہ اقبال ہوراں ”بانگِ دراء“ وچ بالوں لئی بلبیل دے حوالے نال نظم وی لکھی اے:

ٹہنی پہ کسی شجر کی تنہا بلبیل تھا کوئی اُداس بیٹھا

کہتا تھا کہ رات سر پہ آئی اُڑنے چگنے میں دن گزارا

پنچپوں کس طرح آشیاں تک ہر چیز پہ چھا گیا اندھیرا

سن کر بلبیل کی آہ زاری جگنو کوئی پاس ہی سے بولا

کیا غم ہے جو رات ہے اندھیری میں راہ میں روشنی کروں گا (14)

پنجابی شاعراں اپنے قصیاں وچ رنگا رنگی تے خوبصورتی پیدا کرن لئی جنگل، پیلے، پھل،

پھل تے پکھیرواں دا ورتارا کیتا اے۔ بلبیل اجیہا پکھیر و اے جس دی سوہنی تے من موہنی اواز

پاروں تقریباً ہر شاعر نے اپنے کلام وچ ورتیا اے۔

حوالے

- * اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور۔
- * اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور۔
- * ریسرچ سکالر، ایم ایس پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور۔
- 1۔ محمد بخش، شیریں فرہاد (کھڑی شریف: سجادہ نشین کھڑی شریف، 1978)، 36۔
2. Dr. Walker, Bulbuls, Journal of Asiatic Society of Bengal, (1841), Vol X, 641.
3. <http://www.thewonderofbird.com>
4. Ehsan Yarshater, (editor), Encyclopedia Iranica, (USA: Columbia, Columbia University Press, 1989), 338.
- 5۔ محمد بخش، 45۔
6. Dawnnews Paper, The Bulbul in Urdu's Garden, (Column), 10 December, 2015
- 7۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، مرتبہ۔ عبدالعزیز (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2008ء)، 279۔
- 8۔ تنویر احمد علوی، کلاسیکی اردو شاعری (لاہور، مجلس ترقی ادب، 2009ء)، 142۔
- 9۔ فضل شاہ قصہ لیلیٰ مجنوں (لاہور: آریہ سٹیٹیم پریس، 1926ء)، 7۔
- 10۔ فضل شاہ، 46۔
- 11۔ ڈاکٹر محمد نسیم صدیقی، آئیے جانور پالتے ہیں (لاہور: اردو سائنس بورڈ، 2014ء)، 66۔
12. Okosodo E.F, Food and Feeding Ecology of Common Bulbul in Leventis Foundation Agricultural School Ilesa South Western Nigeria, Journal of Agriculture Science, 2016), Vol.6, 15.
- 13۔ مولانا عبدالرشید، حیات الحیوان، (جلد اول)، (لاہور: مکتبہ الحسن، 2006ء)، 379۔
- 14۔ ڈاکٹر علامہ محمد اقبال، بانگِ درا (لاہور: اکبر بک سیلز، س ن)، 23۔

Government College University Press, Lahore